

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН АЛДЫНДАГЫ
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ
Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д. 23.17.559

Кол жазма укугунда
УДК 321.02(575.2)(043.3)

СУЛТАНБЕКОВ КУБАТБЕК ЧЕРИКЧИЕВИЧ

**МАМЛЕКЕТ ТАРИЗДЕРИ ЖАНА САЯСИЙ РЕЖИМДЕР:
СИСТЕМДИК-КОМПАРАТИВДИК ТАЛДОО**

23.00.02 – Саясий институттар, процесстер жана технологиялар

Саясат таануу илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иштин
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2017

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунда аткарылды.

Илимий консультант: философия илимдеринин доктору, профессор
Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович

Расмий оппоненттер: саясат таануу илимдеринин доктору, профессор
Жоробеков Жолборс Жоробекович,

саясат таануу илимдеринин доктору, профессор
Исмаилов Манас Асейинович,

саясат таануу илимдеринин доктору, профессор
Токтосунова Адаш Искендеровна

Жетектөөчү мекеме: Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетин мамлекеттик жана муниципалдык кызмат кафедрасы, дареги: Бишкек ш., Жибек Жолу пр., 394.

Диссертациялык иш 2017-жылдын “28” декабрында саат 14.00дө Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Мамлекеттик башкаруу академиясына жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетине караштуу саясат таануу жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д. 23.17.559 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040 Бишкек ш., Панфилов к., 237, 1-корпус, 3-кабат, 304/1-ауд.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040 Бишкек ш., Панфилов к., 237, 1-корпус, 1-кабат.

Автореферат 2017-жылдын “27”-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
саясат таануу илимдеринин кандидаты

Абдыраманова Ч.Ш.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу заманбап мезгилде мамлекет тариздеринин классификациялары мамлекет түзүүнүн бүгүнкү күндөгү абалына туура келбей жатканы, ошондуктан, аларды кайра карап чыгуу зарылчылыгы бар экени сыяктуу факторлорго негизделет. Мамлекет таризи жана анын башкаруу таризи, саясий режим таризи жана аймактык түзүлүү таризи сыяктуу курама элементтери саясат таануу илиминин негизги категориялары болуп саналат. Бул феномен саясий системанын башкы институту – мамлекеттин – уңгусу катары зор теориялык мааниге гана эмес, ошондой эле салмактуу практикалык мааниге дагы ээ, анткени, ар бир мамлекет өзүн дүйнөлүк аренада конституциялык түзүлүшү жана ошол конституциялык принциптердин иш жүзүндө кандайча жүзөгө ашырылгандыгы менен байланышкан өздүк мамлекеттик түзүмүнүн таризине жараша көрсөтө алат.

Ушундай эле, мамлекет таризинин, айрыкча саясий режимдин таризинин өзгөчөлүгүнө өзүнүн олуттуу таасирин тийгизген ошол мамлекеттин кайсы цивилизациялык топко же геосаясий блокко караштуу экендигин чагылдырган фактор дагы зор мааниге ээ. Ошонун себебинен, мамлекет таризинин, тактап айтканда, саясий режим таризинин мамлекеттин маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүнөн көз карандылыгын эске алуу менен жүзөгө ашырылган мамлекет тариздерин жиктөө маселеси өзгөчө актуалдуулукка ээ болот.

Бул маселе өзүнүн мамлекеттик түзүмүн демократия менен байланыштырып, демократиялык принциптерди мыйзамдар аркылуу бекитип, парламентаризм жолуна түшкөн Кыргыз Республикасы үчүн дагы актуалдуу. Кыргызстанда мамлекет түзүмүнүн эң бир алгылыктуу таризин орнотуунун зор мааниси өлкөдө чейрек кылым ичинде мамлекеттик бийликтин эки жолу күч колдонуу аркылуу колдон колго өтүшү менен дагы негизделет. Ошондуктан, бийликти уюштуруу жолдорун жакшыртуу маселеси өлкөдө өзгөчө шайлоолордун алдында кызуу талкууга алынат, ошол учурда оппозиция аракеттенип баштап, конституцияга өзгөрүүлөр киргизүү маселеси көтөрүлүп, мамлекет түзүмүнүн тигил же бул тариздеринин жакшы жана жаман жактары талкууланып, утурумдуу бийликти сыноо күчөйт. Буга жараша, баардык балакеттерден кутулуунун бирден-бир жолу катары парламенттик башкаруу таризин орнотуу жана президенттердин ыйгарым укуктарын чектөө аркылуу демократияга жетүү болуп саналат.

Ошол эле учурда демократиянын бешиги болуп саналган Европанын өзүндө демократия бир нече кылымдар ичинде орнотулганы эстен чыгарылып, батыштык-эмес мамлекеттердин коомунда батыштык коомдон айырмаланып башка маданий шарттардын, атап айтканда, саясий маданияттын патриархиялык же букаралык түрү, жамааттык саясий аң-сезим, башкаруучулардын авторитардык башкарууга шыктуулугу сыяктуу шарттардын үстөмдүк кылаары эсепке алынбайт.

Ошондуктан, демократия эч бир мамлекет үчүн максаттын максаты болбошу керек, демократияга умтулуу керек, бирок, анын жолуна улуттун негизи болгон каада-салттарды, баалуулуктарды салып берүү туура эмес, улуттук өзгөчөлүктөр жана каада-салттар менен байланышы жок бөтөн түзүмдөрдүн артына түшүү ийгиликке алып келбейт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Бул диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институту “Эгемендүү Кыргызстандагы конституциялык-укуктук реформалардын башталышы жана жүрүшү” аттуу проект боюнча саясат таануу жана юриспруденция багыттарында өткөргөн илимий изилдөөлөрү менен мамлекеттин конституциялык негиздерин изилдөө өнүгүндө айкалышат. Диссертант ага илимий кызматкер болуп иштеген жогоруда аталып кеткен институттун саясат таануу жана мамлекеттик башкаруу бөлүмүнүн илимий темасы болсо “Кыргызстандагы саясат таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү” деп аталат. Бул тема менен диссертациянын темасынын байланышы диссертацияда мамлекет тариздеринин, анын ичинде саясий режим тариздеринин жаңы классификациясын түзүп чыгуу аракетинде жатат, анткени, ал республикада саясат таануу илимин өнүктүрүүгө өз салымын кошот.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациянын максаты – мамлекет тариздерин, анын ичинде, саясий режим тариздерин системдик-компаративдик талдоо аркылуу изилдөө. Бул максаттан төмөнкү милдеттер келип чыгат:

1. мамлекеттин жана мамлекет тариздеринин маңызы жөнүндөгү теориялык түшүнүктөрдүн системасын иликтөө;
2. мамлекет тариздеринин, анын ичинде саясий режим тариздеринин теориясынын түшүнүктөр аппаратын тактоо;
3. мамлекет тариздеринин классификацияларын кайра карап чыгуу зарылчылыгын негиздөө;
4. изилдөөнүн методологиясын аныктоо;
5. мамлекеттин тарыхый тариздерине кыскача көз жүгүртүү менен катар жаңы классификацияны түзүүдөгү приоритеттүү мааниге ээ факторлорду бөлүп чыгуу;
6. саясий режимдердин мүнөздүү белгилеринин Батыш жана Батыштык-эмес мамлекеттердин маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүнөн көз карандылыгын аныктоо;
7. Батыш жана Батыштык-эмес саясий режимдердин цивилизациялык-геосаясий өзгөчөлүктөрүн таап көрсөтүү жана талдоо;
8. эгемендүү Кыргызстандын саясий режимдеринин өзгөчөлүктөрүн этаптарга бөлүп мүнөздөө.

Изилдөө учурунда алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы башкаруу таризи жана саясий режим таризи сыяктуу мамлекет тариздеринин классификацияларын кайра карап чыгууда жатат. Саясий режимдердин өзгөчөлүктөрү мамлекеттин маданий, цивилизациялык жана геосаясий

тиешелүүлүгүнөн көз каранды экени аныкталып, алгачкы жолу “цивилизациялык-геосаясий блок” деген түшүнүк иштелип чыгарылган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы төмөнкү **коргоого сунушталган негизги натыйжаларда** дагы жатат:

1. Адамзаттын тарыхында мамлекеттин ар түрдүү тариздери болгону аныкталган, аларды талдоо учурунда жалпыга белгилүү абсолюттук маанидеги – монархты кудайга теңөө, ага эч ким жана эч нерсе тарабынан чектелбеген ыйгарым укуктарды берүү, зордук-зомбулук жана террордун жалпыга жайылышы сыяктуу белгилер менен мүнөздөлгөн – деспотия таризи Байыркы Чыгышта салыштырмалуу азыраак өнүгүп, көбүнесе анын диссертант “олигархиялык деспотия” деп атаган жумшагыраак таризи Байыркы Чыгыштын мамлекеттеринин басым бөлүгүнө мүнөздүү болгону белгиленген. Ошондой эле, монархиянын тарыхында анын төрт – чыныгы, аралаш, абсолюттук жана конституциялык – түрү болгону аныкталып, алардын ичинде чыныгы монархия монархиянын кагаз жүзүндө түзүлгөн идеалдуу таризине окшошураак тариз катары тигил же бул монархиялык мамлекеттин баштапкы этаптарына, б.а. падышага бийликтин жаман таасирлери тие электеги учурларына таандык болгону баса белгиленет.

2. Башкаруу тариздери жана саясий режим тариздеринин заманбап классификациялары бүгүнкү күндөгү саясий кырдаалга туура келбей жатканы жана аларды кайра карап чыгуу зарылчылыгы айкындалып, башкаруу таризи жана саясий режим таризинин айырмаларын тактоо учурунда заманбап дүйнөдө башкаруу таризин классификациялык системалардын бири катары кароо актуалдуу эмес экени баса белгиленет, анткени, заманбап дүйнө кыймыл-аракетке бай жана өзгөрүлмө, башкаруу таризи болсо, ал кыймылсыз жана тынч. Ошондуктан, мамлекет тариздеринин баардык түрлөрүн саясий режим аркылуу чагылдыруу зарылчылыгы бар, анткени, саясий режим – бул саясий дүйнөдөгү кыймыл-аракеттерди жана өзгөрүүлөрдү ачык-айкын көрсөтүп турган, конкреттүү мамлекеттин негизин так жана калыс мүнөздөгөн негизги тариз экени изилдөөдөн даана көрүнөт.

3. Мамлекеттин ар бир таризинин – башкаруу таризинин же саясий режим таризинин кайсы болбосун түрүнүн – оң жана терс жактары болот, ошондуктан, мамлекет таризинин таптакыр “жаман” же таптакыр “жакшы” түрлөрү болбойт.

4. Демократиялык эмес саясий режимдердин баардык жыйындысын белгилөө үчүн “автократия” деген термин сунушталып, ага дефиниция берилет жана автократиялык режимдер алардын жашоо мөөнөтүнө жараша эки шарттуу топторго – “өткөөл автократиялар” жана “автономдуу автократиялар” болуп – бөлүнөт.

5. Дүйнөнүн Батыш жана Чыгыш (же Батыш-эмес) деп дихотомиялык бөлүнүшүн талдоонун негизинде төмөнкү жоболор иштелип чыгарылды: калктардын жана улуттардын маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрү бүгүнкү ааламдашуу жана жалпылык биргелешүү менен мүнөздөлгөн доордогу унификациялануу жана универсалдануу

процесстерине баш ийбей келе жатат, бул көрүнүш саясий режимдердин өзгөчөлүктөрүнө дагы таандык; ушуну менен бирге батыштык-эмес саясий режимдердин өзгөчөлүктөрү катары мындай белгилер аталууда: башкаруучунун жетекчи ролу жана мамлекеттик бийликтин мүнөзүнүн башкаруучунун инсандык сапаттарынан көз карандыгы, жамааттык укуктар менен эркиндиктердин жеке адамдык укуктар менен эркиндиктерге салыштырмалуу артыкчылыгы, жарандык коомдун азыраак өнүгүшү жана кичирээк мааниси ж.б.

6. Автократия менен демократияны бири биринен айырмалоого багытталган 5 белгилерден турган система иштелип чыгарылып, ал системага бийлик алмашуу ыкмасы, бийликтерди бөлүштүрүү принциби, саясий плюрализм, сөз эркиндиги жана башкаруу ыкмалары сыяктуу белгилер киргизилди.

7. Бири бирине геосаясий жайгашуу жана маданий-цивилизациялык руху боюнча жакын болгон мамлекеттердин жыйындысын көрсөткөн “цивилизациялык-геосаясий блок” аттуу түшүнүк киргизилди. Бул блоктордун жалпыдүйнөлүк мааниге ээ 6 түрү бөлүнүп чыгарылды – батыштык блок, панамерикандык блок, африкалык блок, исламдык блок, чыгышазиялык блок жана постсоветтик (евразиялык) блок. Бул түзүүнүн негизинде Батыштык жана Батыштык-эмес мамлекеттерди изилдөөгө жана ар кандай саясий режимдерди мүнөздөөгө мүмкүндүк берген компаративдик талдоо жүргүзүлдү.

8. Андан аркы изилдөөнүн негизинде мындай жыйынтыктар чыгарылды:

- мамлекеттердин евразиялык цивилизациялык-геосаясий блогунда демократиялык мамлекеттер жок, бул блокто “орточо евразиялык автократияларды” (Грузия, Молдова, Украина, Кыргызстан, Армения, Орусия), «салттуу евразиялык автократияларды» (Беларусь, Казакстан, Өзбекстан) жана «деспоттук евразиялык автократияларды» (Азербайжан, Тажикстан, Түркмөнстан) бөлүп чыкса болот;

- баардык цивилизациялык-геосаясий блокторду изилдөөнүн натыйжасында мындай жыйынтык чыгарылды: батыштык демократия батыштык-эмес мамлекеттерде аздыр-көптүр табигый түрдө орношу үчүн автохтондук саясий каада-салттар менен баалуулуктар батыштык каада-салттар жана баалуулуктар менен алмаштырылышы керек, ал үчүн көптөгөн жылдар өтүшү зарыл (мисалы, Латын Америкасынын эң бир белгилүү демократиясы Уругвай европалыктардын кол астында 3 кылым бою болгон), тескери учурда демократиянын орношу мүмкүндүгү азайат, С. Хантингтон белгилеген “демократиялашуу толкундарындагы” “артка жылууларды” дагы ушул себеп менен түшүндүрсө болот;

- Кыргызстан үчүн дагы автократия мүнөздүү, негизинен орточо автократия, бирок К. Бакиев башкарган мезгилди, айрыкча 2008-ж. – 2010-жылдын башындагы башкарууну деспоттук автократия орногон десе болот. Кыргызстанда демократиялык каада-салттардын аздыр-көптүр тамыр

жайганы тууралуу мамлекеттик бийликтин бир колдон экинчи колго конституциялык жол менен бир нече ирет өтүшүнөн кийин гана айтса болот.

Чыгарылган жыйынтыктардын илимий-теориялык жана практикалык маанилүүлүгү. Диссертациянын материалдары өлкөлүк саясат таануу илиминде саясий режим тариздеринин жаңы классификациясын түзүп чыгуу тарабындагы алгачкы аракет болгонуна байланыштуу белгилүү бир илимий-теориялык мааниге ээ. Диссертациянын негизги жоболору мамлекет тариздерин компаративдик изилдөө тармагында мындан аркы илимий изилдөөлөргө баштапкы негиз боло алат. Мындай изилдөөлөр өтө керек, анткени, Батыштык жана Батыштык-эмес мамлекеттерди компаративдик талдоо ар кандай мамлекеттерде болуп жаткан саясий процесстердин маданий-цивилизациялык жана геосаясий өңүттөрүн иликтеп, жана эмне үчүн батыштык-эмес мамлекеттерде демократия жакшы сиңбей келе жатканын түшүндүрөт.

Ошондой эле, диссертациянын материалдары саясат таануу жана салыштырмалуу саясат таануу сабактары боюнча лекциялар, атайын курстар жана семинардык сабактарды өткөрүү учурунда колдонулса болот.

Изденүүчүнүн жеке салымы бүт изилдөө ишин аткарганынан, ар түрдүү республикалык жана эл аралык конференцияларга катышып, ошол конференцияларда баяндамалар менен чыгып сүйлөгөнүнөн, өлкөлүк жана чет элдик журналдарда макалаларын жарыялаганынан турат. Изилдөө учурунда чыгарылган жыйынтыктар жана туюндурулган илимий жоболордун бардыгы изденүүчүнүн жеке салымынын натыйжалары болот.

Диссертациянын натыйжаларынын текшерилиши төмөндөгү республикалык жана эл аралык конференцияларда жүзөгө ашырылган:

Илимпоз-этнограф Какен Мамбеталиеванын эстелигине арналган “Борбор Азиядагы этносоциалдык жана этномаданий процесстер: тарыхы жана бүгүнкү абалы” аттуу эл аралык илимий конференция, ноябрь 2009-ж., Бишкек ш.;

КМШ “Илим жана жаңычылдыктар жылына” арналган “Кыргызстан илиминин өнүгүү маселелери жана келечеги” аттуу республикалык илимий-практикалык конференция, 8-декабрь 2010-ж., Бишкек ш.;

XXXIV-Эл аралык илимий-практикалык конференция «Заманбап коомдун баалуулуктар системасы», 11-апрель 2014-ж., Новосибирск ш., Орусия;

IV-Эл аралык илимий-практикалык конференция “Социалдык-экономикалык изилдөөлөр, гуманитардык илимдер жана юриспруденция: теория жана практика”, 23-декабрь 2015-ж., Новосибирск ш., Орусия;

X-Эл аралык илимий-практикалык конференция “Заманбап илим жана билим берүү маселелеринин жана келечегинин эл аралык илимий сереби”, 07-08-февраль 2016-ж., Бостон ш., АКШ.

Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору изденүүчү тарабынан анын педагогикалык ишмердүүлүгүндө тандоо курстары түрүндө текшерилген.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда

чагылыштыруу толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору 36,0 б.т. көлөмдөгү эки монография жана жалпы көлөмү 12,7 б.т. болгон 28 макалаларда (14 макала чет элдерде жарык көргөн, 11 макала КР ЖОК сунуштаган илимий басылмалардын тизмесине кирет) чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, 11 параграфтан турган төрт баптан, жыйынтыктардан жана практикалык сунуштардан, ошондой эле 202 булак кирген колдонулган адабияттар тизмесинен турат. Бардыгы диссертация 299 беттен турат, анын ичинде 281 бетте 8 таблица менен бирге диссертациянын негизги бөлүгү жайгашкан.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөздө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, диссертация темасынын Кыргыз Республикасынын Улуттук илим академиясынын илимий изилдөөлөрү менен болгон байланышы, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана коргоого сунушталган негизги жоболору, изилдөөнүн натыйжаларынын илимий-теориялык жана практикалык мааниси, изденүүчүнүн жеке салымы жана иштин практикалык текшерилиши көрсөтүлөт.

Биринчи бап **“Мамлекетти жана мамлекет тариздерин изилдөөнүн теориялык негизи”** деп аталып, үч параграфтан турат. 1.1 параграф **“Батыштын жана Чыгыштын саясий-укуктук теорияларындагы “мамлекет” категориясы жана мамлекет табиятын түшүндүрүү эволюциясы”** деп аталып, анда мамлекет табияты жөнүндөгү ар кандай теориялык түзүлүүлөрдүн жыйындысы изилденет.

Тарыхый жагынан алып караганда адам турмушунун эң алгачкы жамааттык таризи коом болгон. Уруу-тайпалык түзүлүштүн үстөмдүгү учурунда адамдар коомдору – тууган-туушкандык мамилелердин негизинде уюшкан уруу жана тайпалар – же биргелешкен чарбалык ишмердүүлүк учурунда пайда болгон маселелерди жалгыз өзү чечкен көсөм тарабынан, же маанилүү маселелерди чечип, талаш-тартыштарды жөнгө салган карыялардын кеңеши тарабынан башкарылган.

Бирок убакыттын өтүшү менен эмгектин коомдук бөлүнүшү, адамдардын мүлктүк жиктелишине алып келген жеке менчиктин пайда болушу, калктын саны менен тыгыздыгынын өсүшү, тышкы коркунучтардын жана ички жаңжалдардын болушу сыяктуу көптөгөн факторлордун таасиринин натыйжасында башкаруу жана бийликтин атайын органы – мамлекетти – түзүү зарылчылыгы пайда болгон.

Биринчи жолу мамлекет биргелешкен турмуштун уюштуруучу институту катары адамдардын жашоосунун көпкылымдык эволюциясы жана тариздеринин акырындык менен татаалдашуусунун натыйжасында пайда болгон. Ал салттуу мамлекет деген атка ээ, андыктан ал алгачкы жолу биздин доорго чейин IV-III-миңжылдыктарда пайда болуп, адамдардын көп санынын биргелешкен жашоосунун эреже-ченемдерин калыптандыруу жана кубаттап турууну көздөгөн болчу. Салттуу мамлекет – бул мамлекеттин өнүгүүсүнүн

тарыхый биринчи фазасы, ошондуктан анын маңызы тарыхый-философиялык ык-амалдын чегинде изилденет.

Андан ары мамлекет, бүт коомдук өсүш менен кошо акырындык менен өсүү жана өзгөрүү менен конституциялык мамлекетке айланат. Конституциялык мамлекеттин негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – бул мамлекет коомдун туундусу жана анын ажырагыс бөлүгү болгонуна карабастан анын коомдон так бөлүнүшү жана бүт коомдук түзүмдөрдүн үстүндө турганы менен алардан көзөмөлдүүлүгү. Жана, ошого жараша, мамлекет канчалык коомдон жана жеке адамдан бөлүнсө, ошончолук ал өнүккөн.

Бирок бүгүн конституциялык мамлекет мамлекеттин жалгыз таризи эмес; андан башка “өткөөл мезгил” деп аталган салттуу жана конституциялык мамлекеттердин белгилерин айкалыштырган ортоңку тариздер дагы бар. Жалпылап айтканда, мамлекет заманбап түшүнүк боюнча эгемендүү бийлик жана аймактыкка ээ, жана бийликтин бири менен бири өз ара байланышкан жарыя институттарынан турган саясий уюм дегенди билдирет.

Мамлекеттин пайда болушунун татаалдыгы жана көп кылымдарга созулгандыгы бул феномендин маанисин теориялык жактан түшүндүрүү аракеттеринин деле өтө көптүгүнө алып келди. Жалпысынан, мамлекеттин табияты жөнүндөгү теориялык түзүлүмдөрдү төмөнкү топторго бириктирсе болот: кыялый-табияттантышкары теориялар; патриархалдык теориялар; органикалык теориялар; мамлекеттин кудай бергендик табияты жөнүндөгү теориялар; объективисттик теориялар; коомдук келишим теориялары; бийлик бөлүнүшү теориясы; позитивисттик теориялар; мамлекеттин зомбулук табияты жөнүндөгү теориялар; мамлекеттин плюрализмдик маңызы жөнүндөгү теориялар.

Диссертанттын оюнча, мамлекетти кыялый-табияттантышкары түшүндүрүү багытында “идеалдуу мамлекет” концепциясынын ээси Платондун, “Кутадгу билиг” поэмасындагы каармандардын аллегориялык образдарын жараткан Жүсүп Баласагындын жана утопиялык социализмдин өкүлдөрү Т. Мор, Т. Кампанелла, К.А. Сен-Симон, Ш. Фурье, Р. Оуэн сыяктуу жазуучу гуманисттердин саясий окуулары жатат.

Патриархалдык теориялардын ичине мамлекетти табигый жактан тукумдан тукумга өсүп-чоңойгон үй-бүлөдөн чыгат деп түшүндүргөн жана адилеттүү жалпы ийгиликке жетиш үчүн чебер башкаруучулар керек деп тапкан Конфуций жана Аристотелдин саясий окууларын киргизсе болот.

Диссертанттын оюу боюнча, мамлекеттин пайда болушунун органикалык концепциянын баштоочусу деп мамлекетти кандайдыр бир биологиялык организмдер сыяктуу туулуп, жашап жана каза болгон тирүү организм катары санаган Полибийди айтса болот. Мамлекетке ошондой көз караш менен караган ойчулдардын дагы бири – бул араб тилдүү ойчул Ибн-Халдун.

Мамлекеттин кудай бергендик табияты жөнүндөгү теориялардын Батыштагы өкүлү – бул Фома Аквинский (Аквинат), Чыгышта болсо –

Махмуд Кашгари, бул ойчулдар мамлекет Кудайдын кудурети менен пайда болот деп эсептешкен.

Окумуштуулардын бир канчасы мамлекетти түзүүдө олуттуу ролду коомдук келишим аткарат деп санаган. Жалпысынан айтканда, коомдук келишим теориясы Кайра жаралуу доорунда батыштык окумуштуулар тарабынан иштелип чыгарылды деген түшүнүк бар, бирок, диссертанттын айтымында, алгачкы жолу бул маселе жөнүндө чыгыш ойчулдары айтып чыккан. Мисалы, мындай көз караш байыркы кытайлык ойчул Мо-Цзыга таандык, ал адамдар коомдо орун алган башаламандыкты жоюу үчүн “Асманастында (Поднебесная) эң изгиликтүүнү жана данышманды тандап алып асмандын уулу кылып койду” деп ырастаган. Чыгыш ойчулдарынын ичинен коомдук келишим идеясын эң бир ырааттуу жүргүзгөн ойчулдардын дагы бири – бул, чындыгында эле, коомдук келишим теориясынын баштоочусу болгон орто кылымдык араб тилдүү ойчул Абу-Наср аль-Фараби. Батыштык окумуштуулардын ичинен коомдук келишим теориясын өнүктүргөндөр – булар Т. Гоббс, Дж. Локк жана башкалар.

Кайра жаралуу доорунан баштап, философия, кийинчерээк саясат таануу илими жана башка гуманитардык илимдер, Батышта көбүрөөк өнүгүп башташты, ошондуктан, ошол мезгилдерге таандык мамлекет жөнүндөгү теориялардын бардыгы Батышта эле иштелип чыгарылган. Ал теориялардын ичинде объективисттик теориялар (Макиавелли), бийлик бөлүнүшү теориясы (Монтескье), позитивисттик теориялар (Гегель), мамлекеттин зомбулук табияты жөнүндөгү теориялар (К. Маркс, Ф. Энгельс, Л. Гумплович, анархизм өкүлдөрү – П.Ж. Прудон, М. Бакунин ж.б.), мамлекеттин плюралисттик маңызы жөнүндөгү теориялар (Р. Даль, Б. Рассел).

“Батыш жана Чыгыш саясий-укуктук теорияларындагы мамлекеттердин типологиясы жана мамлекет тариздерин түшүндүрүү эволюциясы” деп аталган 1.2 параграф мезгил-мейкиндик континуумдагы мамлекеттик типтерге карата көз караштардын эволюциясын карайт.

Алгачкы мамлекеттик түзүлүмдөрдүн классификациясы башкаруучулардын саны жана алардын башкаруу ыкмалары сыяктуу эки белгиге жараша түзүлгөнү тарыхый калыптанган нерсе. Атап айтсак, мындай классификациялар байыркы гректик саясий ойлогорго таандык, алардын эң белгилүүлөрү – Платон, Аристотель, Полибий классификациялары.

Чыгыш ойчулдарынын көбүнүн көз караштарында “чыныгы башкаруу” билимдүү жана изгиликтүү башкаруучунун колунда болгон монархиялык бийлик образында көрүнөт. Мындай позицияны Байыркы Кытайдын Конфуций, Мо-Цзы, Лао-Цзы, Сунь-Цзы сыяктуу билимдүү монархты самаган ойчулдары кармаган. Бирок, ошондой болсо деле, башка ойчулдар – Шан Ян, Цзын Чань, Шэнь Бу-хай, Хань Фэй сыяктуу легизмдин негиздөөчүлөрү башкаруунун негизги каражаты катары катаал мыйзамдар болгон деспотияны орнотуу зарылдыгын көрсөтүшкөн.

Билимдүү монархияны Абу Наср аль-Фараби, Юсуф Баласагунский, Махмуд Кашгари сыяктуу араб жана түрк тилдүү окумуштуулар дагы колдогон. Ибн-Халдун мамлекеттин эң туура таризи катары “адилеттүү

халифтер” мезгилиндеги “таза” халифатты санаган.

Кайра жаралуу доору өзүнүн саясий ойду динсиздөө аракети менен ойчулдардын мамлекетке деген көз карашын түп тамырынан өзгөрттү, анын натыйжасында бийликти чектөө идеясы пайда болуп, ошол мезгилдеги көптөгөн ойчулдар башкаруунун аралаш, «монархия, аристократия жана демократиядан» (Н. Макиавелли), же «аристократия жана демократиядан» (Ш. Монтескье) турган таризин артык көрөөрүн билдиришти.

Бийликти бөлүштүрүү теориясынын пайда болушу жана демократиянын өнүгүшү менен ойчулдардын демократияга карата көз караштары дагы өзгөрдү. А дегенде алгачкы либералдуу-демократиялык режимдер оппоненттери (марксисттер, анархисттер, монархисттер ж.б.) тарабынан катуу сыноого жана айыптоолорго алынды. Тактай кетсек, сыноочулар либералдык демократиянын негизги принциптери көбүнчө декларациялык жана формалдуу мүнөзгө ээ экенин билдиришти, мисалы, калкты бийликтин негизги булагы деп атаган конституциялык жобо иштебейт экенин, анткени, чыныгы турмушта мамлекетти бай адамдардан турган кичине эле топ башкарат экенин такташты.

Либералдар жооп катары демократиянын либералдык теорияларынын көп жоболорунун кудуретсиздигин моюнга алуу менен катар, башка теориялык концепцияларды түзүп башташты, алардын ичинде негизги кыймылдаткыч күчтөрү болуп калк же жеке инсан саналбай, ар кандай топтор (плюралисттик концепция) же элита (элиталык концепция) саналат.

Диссертант, жыйынтыктай келип, мамлекеттин түзүлүштүк жана функционалдык ар кандай моделдери боюнча диссертациянын бул бөлүгүндө каралган теориялык идеялар менен түзүлүмдөр бул тармактагы теориялык түзүлүмдөрдүн аз эле бөлүгү экенин тактоо менен катар, ошол эле үлгү топ окумуштуулардын көз караштары жөнүндө толук маалымат берүү менен бирге мамлекет изилдөө илиминин өнүгүшүнөн дагы жалпы түшүнүк бере алат деп ишендирет.

1.3 параграф **“Мамлекет тариздеринин заманбап классификациясы жана аны кайра карап чыгуу зарылчылыгынын негизи”** деп аталып, анда бүгүнкү күндөгү саясат таануу илиминде орун алган мамлекет тариздеринин, атап айтканда, башкаруу тариздери жана саясий режим тариздеринин мааниси изилденет.

Диссертант көрсөткөндөй, мамлекет таризинин үч элементинин – башкаруу таризи, мамлекеттик (аймактык) түзүлүү таризи жана саясий режим тариздеринин – ичинде мамлекеттик (аймактык) түзүлүү таризи башкаларга караганда азыраак шек туудурат жана талкууланат, анткени мамлекетти федерациялык жана унитардык мамлекеттерге бөлүүнүн негизинде мамлекеттин оңой аныкталуучу аймактык түзүлүшүнө байланышкан бекем, туруктуу жана кыймылсыз критерий жатат, ошондуктан, мамлекеттин бул критерий боюнча түзүлгөн классификациясы эч кандай өзгөрүүлөргө учурабайт. Башка элементтер болсо (башкаруу таризи жана саясий режим таризи), алардын негизинде көп өңүттү критерийлер жатканы үчүн ар түрдүү талкууларды туудурат жана алардын

классификациялары тигил же бул учурда чыныгы турмуштун өзгөчөлүктөрүнө жооп бербей калат, андан жаңы классификацияларды түзүү зарылчылыгы келип чыгат.

Мындан ары диссертант башкаруу таризи жана саясий режим таризинин заманбап классификацияларына кыскача сереп жүргүзөт. Диссертант башкаруу тариздеринин бүгүнкү күндө кеңири жайылган классификациясына жараша анын монархия жана республикага бөлүнөөрүн көрсөтүү менен катар, монархиянын эки – абсолюттук (чектелбеген) жана конституциялык (чектелген) – түрлөрү бар экенин, конституциялык монархия өзүнүн кезегинде дагы эки – дуалисттик жана парламенттик – монархияларга бөлүнөөрүн, ошондой эле республика президенттик, парламенттик жана аралаш республикаларга бөлүнүшү заманбап саясат таануу илиминин такталган түшүнүгү экенин баса белгилейт.

Саясий режимдердин Х. Линцтин классификациясына негизделген классификациясына ылайык үч түрү болору белгилүү, булар – демократиялык, авторитардык жана тоталитардык режимдер. Демократиянын бөлүктөрүнүн ичинен диссертант келишме (консенсустук) жана мажоритардык демократияларды белгилеп, авторитардык режимдин ичинен аскердик режим, жеке бийлик режими, бирпартиялуу режим, бюрократтык-олигархиялык (корпоративдик) режим жана улутчулдук режимдерин бөлүп көрсөтөт.

Диссертант ар бир мамлекет өзүнүн табиятына жараша уникалдуу экенин баса белгилейт, жана Батыш жана Чыгыш мамлекеттеринин айырмасын эске ала отуруп, мамлекеттин өзгөчөлүгү менен ички маңызына аны түзгөн калктын маданий-этникалык, цивилизациялык, географиялык жана башка мүнөздүү белгилери олуттуу таасирин тийгизерине дагы көңүл бөлөт. Диссертанттын айтымында, мамлекеттин өнүгүшү менен анын ички маңызы дагы өнүгөт жана өзгөрөт, демек, мамлекеттин таризи дагы өзгөрүүгө учурайт. Мамлекет тариздеринин көп түрдүүлүгү жана өзгөрмөлүүлүгү ушул фактор менен шартталат, ал акырында мамлекет тариздеринин бирдиктүү, жалпыга таанылган, бардыгын камтыган классификациясын түзүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарат.

Ошого карабастан, изилдөөчүлөр (батыштыктар дагы, орусиялыктар дагы) колдонуудагы классификациялык системаны жакшыртуу аракеттерин андан ары улантууда, бул иш оңой иштерден эмес, анткени, Э. Хейвуд өзгөчө белгилегендей: “Саясий системалардын өзү бүгүнкү күндө ушунчалык тез өзгөрөт, ошондон аларды классификациялоо жогорку даражада татаал: бул дайыма өзгөрүп турган саясий болмуштун артынан түбөлүктүү жарыш”.

Андан ары талкууга мамлекет тариздеринин классификациялары гана эмес, “башкаруу таризи” жана “саясий режим таризи” деген түшүнүктөрдүн мааниси дагы салынаары белгиленет. Мисалы, кээ бир изилдөөчүлөр “саясий режим” түшүнүгүн “башкаруу таризи” жана “саясий система” деген түшүнүктөр менен окшоштурат. Мамлекет тариздеринин классификациялары алардын заманбап саясий болмушка туура келбегенинен жана жалпы классификацияга кирбей калган бир катар мамлекеттердин болгонунан шек

туудуруп, талкууга алынышат. Андан деле, монархия жана республиканын бардык түрлөрү – бул көбүнчө аталган башкаруу тариздеринин ички маңызын бузуп көрсөткөн жана татаалдаштырган же жасалма, же анчалык маанилүү эмес тышкы катмар десе болот. Мисалы, эгерде монархияны алып караса, анын үч түрүнөн бүгүнкү күндө иш жүзүндө бирөө эле бар, ал конституциялык монархия, абсолюттук жана дуалисттик монархиялар болсо алар “таза” түрүндө бүгүн дүйнөдө жок. Андан деле акыркы онжылдыктарда монархиянын классикалык монархиядан башка түрлөрүнүн бар-жоктугу олуттуу түрдө күмөнгө салынууда. Мындай жагдайды республикалык башкаруу таризинен дагы көрсө болот, бул тариздин чегинде мамлекеттик түзүмдөрдүн көп түрдүүлүгү жылдан-жылга көбөйүп бара жатканына байланыштуу ар түрдүү аралаш тариздерди ойлоп табуу тенденциясы байкалат, мисалы, бүгүнкү күндө ар кандай эмгектерде жалпыга белгилүү үч таризден (президенттик, парламенттик, аралаш республикалар) башка андан деле аралаш тариздерди (парламенттик-өкмөттүк, президенттик-өкмөттүк, премьер-парламенттик ж.б.) саясатка киргизүү аракети жасалууда. Ошондой эле, президенттик республика дайыма дээрлик авторитардык режимге, парламенттик республика болсо демократиялык режимге окшоштурулганы менен, иш жүзүндө башкача көрүнүштү көрсө болот: президенттик башкаруу таризи демократиялык мамлекеттерде (алардын ичинде таанылган демократия тиреги АКШ дагы бар) болуп, ушул эле учурда парламенттик таризге өтүү өзүнөн өзү эле коомдо демократиянын орноп калышына алып келбейт.

Белгилүү бир нааразылыкты саясий режимдердин классификацияланышынын кээ бир өңүттөрү дагы туудурат. Орус тилиндеги саясат таануу адабиятында саясий режимдердин үч түргө (демократиялык жана эки демократиялык эмес – авторитардык жана тоталитардык – режимдерге) бөлүнгөн классификациясы приоритеттүү болгонуна карабастан, окумуштуулар арасында демократиялык эмес режимдердин түрлөрү жөнүндө гана эмес, демократиялык эмес режимдерден демократиялык режимге өтүү учурундагы өткөөл режимдер жөнүндө дагы көз караштардын ар түрдүүлүгү байкалат. Башкача айтканда, бул учурда сөз ар кандай (батыштык жана орусиялык) теориялык түзүмдөрдүн чегинде иштелип чыгарылган терминдердин көп түрдүүлүгүндө болот, бул терминдердин атын атап чыгуу өтө узакка созулушу мүмкүн, мисалы, аскердик режим, жеке бийлик режими, бирпартиялуу режим, корпоративдик режим, постколониялык режим, тоталитардыкка чейинки, тоталитардык жана тоталитардыктан кийинки режимдер, расалык жана улутчулдук режимдер, псевдодемократия, жарымдемократия, квазидемократия, «дефекттүү» демократия, диктабланда жана демокрадура, ж.б.

Бул терминдердин көбү саясий сөздүктөрдө өнөкөткө айланган жок, бирок алар тигил же бул ченемде заманбап мамлекеттердин бир канча бөлүгүнүн чыныгы маңызын көрсөтө алат, буга карабастан, ушул заматта алардын баардыгын заманбап режимдердин мүнөзүн адекваттуу түрдө чагылдырган жалпы классификацияга киргизүү, бир бөлүүчүгө алып келүү

зарылчылыгы бар.

Диссертанттын айтымында, заманбап орус саясаттаануусунда мамлекет тариздеринин бирдиктүү классификациясын түзүү боюнча бир катар аракеттер жасалууда, мисал катарында мамлекет тариздеринин элементтеринин бүт триадасынын же анын бир бөлүгүнүн бүгүнкү күндөгү классификацияларын кайра карап чыгууга багытталган В. Иванов жана М. Кульковдун эмгектерин атаса болот.

Диссертанттын ою боюнча, атамекендик саясаттаанууда бул маселе менен эч ким алектенбейт, бирок, ал Ж.С. Сааданбековдун авторитаризм менен демократиянын маңызын изилдеген “Авторитаризм күүгүмү: күн батуубу же таң алдыбы?” деген эмгегине өзгөчө талкуу жүргүзгөн.

Экинчи бап **“Чыгыш жана Батыш мамлекет тариздерин изилдөөнүн методологиялык негизи”** деп аталат жана эки параграфтан турат. 2.1 параграф **“Дүйнөнүн Чыгыш-Батыш болуп бөлүнүшү жана аны изилдөөдөгү компаративдик ык-амал”** деп аталат жана анда Чыгыш жана батыштын идеологиялык каршы абалынын өзгөчөлүктөрү изилденет. Параграфтын башында диссертант изилдөөнүн методологиясын сүрөттөп берүүдөн мурун дүйнөнүн Чыгыш – Батыш дихотомиясы сыяктуу маданий-цивилизациялык сынык боюнча эки бөлүккө бөлүнүүгө тарыхый жактан шыктуулугун изилдеш керек экенине баса көңүл бөлөт.

Бул тарапта мындай жоболор негизделет:

Антика доорунда байыркы гректер, өзүлөрүн батыш деп санап, Персия менен анын жанындагы мамлекеттер менен аймактарды чыгыш деп таап, алар менен өзүн каршы коюшкан. Христианствонун пайда болушу менен батыш менен чыгыштын чектелиши католикалык жана православиелик чиркөөлөрдүн таасиринин астындагы чөйрөлөрдү экиге бөлүү сызыгы менен жүзөгө ашырылган, б.а. католикалык өлкөлөр батышка кирип, православиелик өлкөлөр, биринчи кезекте, Русь, чыгышка кирген. Кийинки кылымдарда диний белгилер боюнча бөлүнүш чыгышка афро-азиялык мусулман дүйнөсүн, индо-буддалык жана кытай-конфуцийлик элдерди киргизүүгө мүмкүнчүлүк берген. XX-кылымда «Чыгыш-Батыш» дихотомия маселесинде саясий элементтер пайда болуп, анын натыйжасында чыгыш менен батыш оппозициясынын эки полярдуу учунда эки саясий блок, эки негизги “дүйнөлөр” – капиталисттик жана коммунисттик (борборлору – АКШ жана СССР) – орун алышкан. Жер шарынын башка бөлүгү “үчүнчү дүйнө” деп аталган.

СССРдин кулашы жана дүйнө жүзүндө саясий тирешүүнүн бошондоосу менен чыгыш жана батыш булар куйма таш сыяктуу маданияттын бүтүн массивдери эмес, ар башка өздүк спецификалары бар маданияттар топторунун бирикмелери экени анык болду. Мисалы, чыгыш конфуцийлик, түрк-тилдик, жакынкычыгыштык, тынчочкеандык ж.б. болуп бөлүнсө, батыш борборевропалык, батышевропалык, атланттык ж.б. болуп бөлүнөөрү белгилүү болду.

Ошентип, “Чыгыш-Батыш” дихотомиясынын географиялык маңызын анын өнүгүшүнүн бардык аралыгында тигил же бул тарыхый доорлорго

мүнөздүү саясий, идеологиялык, диний жана башка факторлор аныктаган деп жыйынтыктаса болот. XX-кылымдын аягында гана социалисттик блоктун кулашы менен мамилелешүүнүн коммуникациялык каражаттарынын тез өсүшүнө байланышкан интеграциялык процесстердин өнүгүшү канча кылымдардан бери бирине-бири таптакыр карама-каршы коюлуп келген маданияттардын позицияларынын жакындашуу мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Бирок, ошого карабастан, Чыгыш менен Батыштын ортосунда эч кандай ааламдашуу жана интеграциялык процесстер менен алынып салынбаган маданий айырмалардан турган фундаменталдуу карама-каршылык бар, анткени, ар бир цивилизациянын өздүк баалуулуктар системасы, өздүк көз карашы, дүйнө түшүнүүсү жана дүйнөгө карата мамилеси бар, ошондуктан, Чыгыш-Батыш карама-каршылыгы бир канча убакыттан кийин өзүнөн өзү жок болуп кетпейт. Андан деле, ар башка маданияттардын ортосунда дагы бир жеңилгис тоскоол болгон жана цивилизациялар аралык карым-катнашка кандайдыр бир курчугандыкты киргизген бир фактор бар, ал диний фактор. Бул жобонун чыныгы далили катары бүгүнкү дүйнөдө орун алган ислам радикализминин күчөшү менен байланышкан окуяларды эстесе болот, бул окуяларга исламчылардын чыныгы мусулмандар үчүн жашоонун диний эмес (“кафир”) түрү менен азгырылуу коркунучу, ислам дини үчүн дагы батыш баалуулуктарынын чабуулунан кийин жок болуп кетүү коркунучу бардыгынан аларга каршы чыгуу керек экенине ишенүүсү себеп болгон, жана бул окуялар кээ бир изилдөөчүлөргө келечекте болчу “цивилизациялардын кагылышы” жөнүндө ой жүгүртүүсүнө түрткү берген.

Андан ары диссертант адамзаттын тарыхы Чыгыштан башталганы менен батыштык жана чыгыштык жашоо менен ой жүгүртүү түрлөрүнүн айырмалары алгачкы жолу Батышта, тактап айтканда антикалык Грецияда изилденип башталганын белгилөө менен катар, ориенталистика, компаративистика сыяктуу илимий багыттардын негиздери Европада салынганына көңүл бөлөт. Ошондон болсо керек, бардык чыгыштык нерселер батыштык менен салыштырмалуу дайыма бир аз жаманыраак көрсөтүлөт, анткени, а дегенден баштап “бөтөн” жана “өзүмдүкү” деген түшүнүктөрдү бирине-бирин карама-каршы койгон ой жүгүртүүгө таянган кандайдыр бир маданий-цивилизациялык стереотипизм күчүнө кирген.

Бул жагдай Чыгыш менен, айрыкча Персия менен туташтырылган “деспоттук монархияны” башкалардан так айырмаланган башкаруу таризи катары бөлүп чыккан антикалык философтор жана тарыхчылардын көз караштарынын мисалынан дагы жакшы көрүнөт. Деспотия (“азиаттык деспотия”, “чыгыштык деспотия”) Европада дайыма тез арада уяткаруу, айыптоо, жадаганда жазалоого татыктуу кандайдыр бир нормадан четке чыгып кеткен аномалия катары кабыл алынган. Ошондой эле “анафемага” чыгыштык жашоо жана ой жүгүртүү образдарынын бардык мүнөздөмөлөрү салынган, мисалы туруктуулук, тынчтык, күнүмдүк керектикке канааттануу сыяктуу белгилер сенектик катары түшүнүлүп, табият менен шайкештикке жана табигый жашоого умтулуу – артта калгандык, катуу адеп-ахлактык

үлгүлөрдү так урунуу – эскиликчилик, адеп-ахлактын жана каада-салттардын ченемдерин социалдык жана саясий институттарга жайылтуу – зордук-зомбулук катары түшүнүлгөн.

Ошондуктан көп изилдөөчүлөр Чыгыш менен Батыштын карама-каршы туруу жана кагылышуу маселелеринин келип чыгышы чынында эле табигый себептер эмес жасалма себептер менен байланыштуу деген жыйынтыкка келүүдө. Ошентсе деле, иштин чыныгы жагдайын алып караганда, Чыгыш менен Батыштын ортосундагы негизги айырмалар маданий чөйрөдө жатканын моюнга алуу зарылчылыгы бар, ошондон улам, алар эки ар башка маданияты жана менталитети бар эзелкиден бери бирине-бири карама-каршы болуп келген дүйнөлөр катары баамданат. Албетте, Чыгыш менен Батышты бири бири менен салыштырууга багытталган теориялык изилдөөлөр дагы ошол эч качан өзүнүн маанисин жоготпогон дихотомиянын нугунда жүргүзүлүүдө.

“Изилдөөнүн системалык жана компаративдик анализдер колдонулган методологиясынын өзгөчөлүктөрү” деп аталган 2.2 параграф жогоруда көрсөтүлгөн анализдердин маанисине жана бул илимий изилдөөдөгү колдонуу эрекчеликтерине көңүл бөлөт.

Мисалы, системалык ыкманын саясат таануу илиминде 1950-60-жылдардан баштап колдонулуп келе жатканына көңүл бөлүп, анын саясатты бирдиктүү организм катары карайт экенин баса белгилеп кетет. Т. Парсонс, Д. Истон, Г. Алмонд сыяктуу окумуштуулардын окууларына кыскача сереп жасап, Г. Алмонддун салыштырма саясат таануу илиминин өнүгүшүндөгү эрекче эмгегин айрыкча белгилейт.

Андан ары диссертант мындай абалга көңүл бөлөт. Адистештирилген илимий багыттардын алкагында ар башка дүйнөлөрдү жана цивилизацияларды салыштырмалуу изилдөө XX-кылымда эле башталган. Бул кылымда калыптанып жана өнүгүп баштаган заманбап гуманитардык илимдердин адистештирилген багытынын бири болуп изилдөө процессинде салыштырма ык-амалын колдонууга негизделген компаративистика илими саналат.

Саясий компаративистика же салыштырмалуу саясат таануу илими – бул алкагында ар түрдүү саясий системалар, саясий режимдер, саясий институттар жана башка маанилүү саясий категорияларды өз ара салыштыруусу жүргүзүлгөн саясат таануу илиминин багыттарынын бири. Анын негиздөөчүлөрүнүн бирөөсү катары өзүнүн “Салыштырмалуу саясат” аттуу китебинде (1873-ж.) ар башка элдердин жана мамлекеттердин, ар башка тарыхый доорлордун баарына тең окшош мүнөздүү белгилерин таап, аны бир тамырдан чыкканы менен түшүндүрүүгө аракет жасаган америкалык изилдөөчү Э. Фримен саналат.

Бүгүнкү күндө саясий компаративистика саясий системаларды салыштыруу учурунда алардын маданий-цивилизациялык тиешелүүлүгүн эсепке албай талдоого багытталган илим катары өнүгүүдө, андан башка, заманбап салыштырмалуу саясат таануу илими макросоциалдык бирдиктерди (мамлекеттерди, улуттарды, коомдорду, маданияттарды, саясий

системаларды же жалпы цивилизацияларды) талдоого эмес, андан төмөнүрөөк деңгээлдерди талдоого умтулган илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө багытталууда. Мисалы, көп учурларда салыштыруунун объекти катары президенттик институт, парламенттер, өкмөттөр сыяктуу “салыштырылчу институттар”(compared institutions) деп аталган, дүйнө мамлекеттеринин көпчүлүгүнө таандык алардын конституцияларында бир схема менен бекитилген, ошондуктан салыштырууга оңой болгон жалпы түшүнүктөр алынат.

Диссертант мындай көз караштар менен келишпестигин билдирүү менен, заманбап саясий компаративистика мамлекеттердин маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен катар, Батыш менен Чыгышты бир жалпылыктын өзүнчө саясий маданияты, каада-салттары, аң-сезими жана жүрүш-турушу менен мүнөздөлгөн теңдеш баалуу жана тең укуктуу эки бөлүгү деп түшүнүүсүнө, жана тигил же бул мамлекеттеги саясий маданият бул ага эле мүнөздүү өтө узак мезгилге созулган жана турмуштун белгилүү бир шарттарында түзүлүп бүткөн ушул элдин турукташкан турмуш тажрыйбасы экенине таянып изилдөөлөр жүргүзүшү керектигин билдирет.

Диссертанттын оюнча, салыштырма изилдөөлөрдү ар башка ыкмаларды колдонуу аркылуу өткөрүүгө болот, алардын ичинде сандык жана сыпаттама ыкмалары, дедукциялык жана индукциялык ыкмалар бар. Бул ыкмалардын ар биринин маанисин жана оң сапаттарын сүрөттөө менен, диссертант алардын кайсы учурларда колдонулат экенин дагы айтып өтөт, мисалы, сандык ыкма талдоого керектүү маалыматтар так жана туура болгон учурларда колдонулса, сыпаттама ыкмасын керектүү маалыматтарды сандык коэффициенттер менен көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк жок болгон учурларда колдонуу зарылчылыгы бар. Дедукциялык жана индукциялык ыкмалар боюнча диссертант мындай көрүнүштү атап өткөн: бул ыкмалар салыштырма изилдөөдө бир бирдиктүү процесстин эки өз ара тең жактарын түзүп, бирин-бири толуктап турат, ошондуктан, эгерде теория дедукциялык принципке негизделсе, индукция ошол теориянын жоболорун тактоого жана тууралыгын ырастоого көмөгүн тийгизет.

“Саясий режим таризи мамлекет таризинин негизги элементи катары” деп аталган үчүнчү бап үч параграфтан турат. Параграф 3.1 **“Башкаруу таризи жана саясий режим таризи: колдонуу чөйрөсүн чектөө маселелери. Мамлекет тариздеринин тарыхый эволюциясын талдоо”** деп аталат жана “башкаруу таризи” жана “саясий режим” деген түшүнүктөрдү чечмелөө маселесине, ошондой эле мамлекеттин адамзат тарыхындагы чыныгы өмүр сүргөн түрлөрүн изилдөөгө багытталган.

Жогоруда диссертант мамлекет тариздеринин заманбап классификациясынын бүгүнкү саясий болмуш шарттарында өзүнүн актуалдуулугун жоготкону тууралуу жыйынтыкка келген эле. Ошондой эле, диссертанттын оюу боюнча, кайра кароого эки эле категория – “башкаруу таризи” жана “саясий режим таризи” – муктаж. Талкуу учурунда аларды бири биринен ажыраткан эки белгини көрсө болот.

Биринчи айырмасы – башкаруу таризи мамлекеттин түзүү-уюштуруу жагын билдирсе, саясий режим таризи анын функционалдуу-ишмердүүлүк жагын мүнөздөйт.

Экинчи айырмасы башкаруу таризинин бардык белгилери мыйзамдарда катталып, конституцияда бекитилгени үчүн ал мамлекет таризинин эң кыймылсыз элементи болуп саналат. Саясий режим таризи, башкаруу таризинен айырмаланып, тигил же бул коомго таандык объективдүү жана субъективдүү факторлордун ар кандай айкалышынын таасири менен өзгөрүлүп турган динамикалуу элемент, ошону менен бирге бул өзгөрүүлөрдүн мамлекетте колдонулуп турган мыйзамдардын рухуна туура келиши милдеттүү эмес. Демек, мамлекет түзүлүшүндөгү баардык өзгөрүүлөр, б.а. “нормадан четке чыгуулар” – саясий режимдин көрүнүштөрү, ошондуктан, саясий режим мамлекеттин ички маңызын так жана калыс мүнөздөгөн анын негизги таризи деп айтса болот.

Андан деле, адамзаттын тарыхынан башкаруу таризи эмес, так ошол эле саясий режимдердин көптөгөн өрнөктөрүн көрсө болот. Бул жобону далилдөө үчүн диссертант тарыхка кайрылат. Мамлекет тариздеринин тарыхый түрлөрүн аныктоо учурунда биринчиден болуп Байыркы Чыгыштагы деспотияны (байыркычыгыштык монархияны) талкуулайт. Бул талкуулоо учурунда диссертант падышаны чектелбеген укуктар менен ыйгаруу, аны кудай катары таануу, диний жана диний эмес бийликтердин биригиши, каада-салттарга, үрп-адатка, диний эрежелерге кыңк этпестен багынуу идеологиясынын болушу сыяктуу белгилер менен мүнөздөлгөн классикалык деспотиянын бир аз тайкыраак (бул таризге Месопотамиянын кээ бир учурларын, борбордоштурулган Байыркы Кытай жана Байыркы Египет мамлекеттерин эле киргизсе болот) өнүккөнүн далилдейт. Байыркы Чыгыштын башка мамлекеттери (Байыркы Индия, Финикия мамлекеттери жана Месопотамия мамлекеттеринин бир катары) жөнүндө диссертант алардын саясий түзүлүштөрү башкараак болгонун, алардагы падышанын бийлиги коомдун олигархиялык төбөлү тарабынан тигил же бул ченемде чектелип турганын белгилеп кетүү менен катар, бул таризге “олигархиялык деспотия” деген ат буюрган.

Байыркы Грецияда мамлекеттин негизги тариздери уруучулук демократия, уруучулук аристократия, олигархия, тирания, элдик демократия жана монархия болгон. Байыркы Рим деле өнүгүшүнүн үч мезгилине жараша мамлекеттин ар кандай тариздерин – падышалык мезгилинде монархияны, республикалык мезгилинде аристократия жана диктатураны, Рим империясы мезгилинде принципат жана доминатты – баштан кечирген.

Монархия мамлекет таризи катары кийинки кылымдарда дагы өнүккөн, диссертант монархиянын төрт – чыныгы, аралаш, абсолюттук, конституциялык – тариздерин бөлүп чыккан. Чыныгы монархиялык башкаруунун мисалы катары диссертант Рим империясынын императору Октавиан Августун (б.д.ч. 31-ж. – б.д. 14-ж.) башкаруу мезгилин жана Араб халифатындагы “адилеттүү халифтер” (Абу Бакр, Умар, Усман жана Али) мезгилин атайт.

Диссертант Эң жаңы мезгил доорундагы мамлекеттердин тариздери катары конституциялык монархия жана либералдык демократия (полиархия) менен бирге авторитаризм жана тоталитаризмди карайт.

Андан ары диссертант мамлекеттин тарыхый түрлөрүнүн басымдуу бөлүгү көбүнчө “саясий режим” түшүнүгү менен айкалышарын белгилейт, анткени, алар бийликтин жогорку органдарынын түзүлүү мүнөзүн эмес, бийликти аткаруу таризин көрсөтүшөт. Атап айтсак, өзүнүн уюшуу структурасы боюнча монархия болгон мамлекеттер монархтын башкаруу өзгөчөлүктөрүнө жараша деспотия, тирания, абсолюттук жана конституциялык монархия болушу мүмкүн. Жогорку бийликтин түзүлүшү боюнча республика болгон мамлекеттер болсо, алар демократиялык, тоталитардык жана авторитардык ыкмалар менен башкарылып, ошого ылайыктуу саясий режимдерге ээ боло алышат.

Параграфтын соңунда диссертант мамлекеттин бардык тарыхый түрлөрү негизинен саясий режим тариздеринин катарына кирери боюнча жыйынтык чыгарат, анан бул далил саясий режимдин мамлекет таризинин негизги элементи катары өтө эле маанилүүлүккө ээ экенин айкын көрсөткөнүн баса белгилейт.

“Саясий режим таризин демократия жана автократияга бөлүштүрүүнүн маданий-цивилизациялык негизи” деп аталган 3.2 параграфта саясий режим таризинин классификациясын кайра карап чыгууда эсепке алынчу негизги факторлор каралат.

Диссертанттын оюнча, мамлекет тариздеринин жаңы классификациясын негиздөө үчүн тигил же бул мамлекеттин (калктын) өнүгүшүнүн табигый жана маданий-тарыхый өзгөчөлүктөрүн мамлекет таризине түздөн-түз таасирин тийгизген негизги жана өзгөрүлбөс факторлордун бири катары саноо зарыл. Ошол элементтердин так өзү (мамлекеттин географиялык жайгашуусу, анын калкынын маданий жана цивилизациялык тиешелүүлүгү, калктын тарыхый мурасы) мамлекет тариздеринин өзгөрүү процессине өтө терең таасир берүү менен мамлекет тариздеринин заманбап ааламдашуунун таасирине карабай өзүнүн цивилизациялык, этникалык, диний маданиятынын мурасын жоготпой алып келе жатканына дагы бирден-бир себеп болууда. Ошондуктан, бүгүнкү күндө улуттун маданий өзгөчөлүктөрүнөн түздөн-түз көз каранды болгон саясий режимдердин классификациясына айрыкча көңүл бөлүү керек.

Андан ары диссертант саясий режимдердин басым бөлүгүнүн түшүндүрмөсү көбүнчө калыс эместик, бир тараптык, кээде жаңылыштык мамиледе жүзөгө ашырылаарын белгилейт. Мисалы, батыш мамлекеттерине таандык демократия режими мамлекеттин эң жакшы таризи, “идеалы” болуп саналат, андан деле башка мамлекеттер, айрыкча, батыш-эмес мамлекеттер үчүн “тууроо үчүн үлгү” катары сунушталат, батыштык-эмес мамлекеттердеги режимдер болсо, тескерисинче, мамлекеттин эң терс, жаман тариздери катары көрсөтүлөт. Мындай ой жүгүртүүлөрдү жокко чыгаруу үчүн диссертант башкаруу жана саясий режимдин тариздеринин ар биринин оң жана терс жактарына өзгөчө көңүл бөлөт. Бул ойлордун натыйжасында

башкаруу жана саясий режимдин бардык заманбап тариздеринин аларга эле таандык оң жана терс жактарынын жыйындылары бар экени далилденип, бир мамлекеттик түзүмдөрдө оң жактары көбүрөөк, башкаларда тескерисинче терс жактары көбүрөөк болгону менен бирде бир таптакыр жакшы, же таптакыр жаман мамлекет таризинин жок экени боюнча жыйынтык чыгарылат.

Ошондой эле, диссертанттын ою боюнча, жаңы классификацияны түзүү учурунда “тоталитаризм” жана “авторитаризм” деген түшүнүктөрдү кеңири колдонуудан баш тартып, аларды “автократия” деген термин менен алмаштыруу зарыл. Бул жобону аргументтөө учурунда диссертант мындай деп белгилейт:

Биринчи. Автократия саясий режим тариздеринин ичине кирет, анткени, автократиянын негизинде бийлик функциялары бир адамдын жалгыз өзү тарабынан аткарылат (автократия грек тилинен которулганда – αὐτός – өзү, κράτος – бийлик дегенди билдирет). Демек, тигил же бул автократиялык башкаруунун калыбы жана өзгөчөлүгү мамлекетти өзүнүн көз карашы, мүмкүнчүлүктөрү жана жөндөмдүүлүгүнө жараша өз оюнча башкарган автократтын инсандык сапаттарынан көз каранды.

Бул жагынан алып караганда автократия менен монархия экөө тең бир адамдын (жогорку башкаруучунун) жеке өзүнүн бийлик курганын билдирген түшүнүктөр болсо дагы бири биринен олуттуу түрдө айырмаланат. Бул айырмалар, биринчиден, башкаруучунун статусунда жатат, тактап айтсак, монархия монархтын (монарх үй-бүлөсүндө туулуу укугу жана аксөөктүк укугунун болушуна байланыштуу бийликке колу жеткен адамдын) жеке бийлиги, автократия болсо ар кандай жагдайлардын натыйжасында, мисалы, байлыктын күчү менен, башкарууга өзгөчө жөндөмдүүлүгү болгонунан, бийликти басып алгандан кийин, ошондой эле монарх үй-бүлөсүндө туулуу укугу жана аксөөктүк укугу жана башка факторлордун натыйжасында бийликке колу жеткен адамдын жеке бийлиги. Мындай түшүнүүдө автократия түшүнүгү монархия түшүнүгүнө караганда кеңирээк.

Экинчиден болсо, ошол эле учурда монархия деп монархтын доорлор менен мейкиндиктерден жана монархтын инсандык сапаттарынан көз карандысыз жалпы бийлигин атайт, тактап айтсак бул түшүнүккө монархиянын бардык тарыхый тариздери (антикалык монархия болобу, заманбап конституциялык монархия болобу), ар кандай мейкиндиктерге таандык тариздери (чыгыштык же батыштык монархия), ар башка башкарууга негизделген тариздери (деспотиялык, абсолюттук, парламенттик ж.б.) бардыгы кирет. Автократия болсо бул түшүнүүдө белгилүү бир конкреттүү башкаруучунун, алардын ичинде монархтын дагы, бийлик жөнүндө өзүнүн жеке түшүнүктөрүнө жараша жана көз карашына ылайык эң керектүү жана натыйжалуу деп санаган ыкмалар менен каражаттарды колдонуу аркылуу мамлекетти башкаруудагы жеке практикасын билдирет. Демек, бул түшүнүүдө монархия түшүнүгү автократия түшүнүгү менен салыштырмалуу көлөмдүрөөк жана кеңирээк.

Кандай десе дагы, монархия менен автократиянын арасындагы

айырмалар айдан анык, андан деле экинчи жободон монархиянын мамлекет бийлигинин түзүмдүк жасалгалоосунун мүнөздөмөсү экенин, демек, ал башкаруу таризине кирээрин, автократия болсо мамлекеттик бийликти жүзөгө ашыруунун каражаты экенин, ошондуктан, ал саясий режим тариздеринин катарына кирээрин көрсө болот.

Экинчи. Автократия – бул саясий режимдин демократиялык эмес таризи, анткени, ал демократияга тиешелүү эмес белгилерге ээ.

Үчүнчү. Автократия – бул бардык демократиялык эмес режимдердин жыйындысы. Демократиялык эмес режимдер көп түрдүү, алардын ичинен жеке бийлик режимдерин (деспотиялар, тираниялар, монархиянын кээ бир түрлөрү) жана корпоративдүү түрдө (бюрократия, олигархиялык топ, улуттук элита, аскердик топ тарабынан) башкарылчу режимдерди бөлүп чыкса болот. Тигил же бул учурда эле бийликтин башында турган адамдар мамлекетти жана коомду же өзүлөрүнүн кызыкчылыктарын, же өзүлөрү өкүл болуп көрсөткөн социалдык топтордун (бюрократиянын, олигархиянын, саясий партиянын ж.б.) кызыкчылыктарын жүзөгө ашыруу максатында башкарышат. Бүт калктын кызыкчылыктары бул режимдердин алкагында эсепке алынбайт, көпчүлүктүн ой-пикирлерине көңүл бурулбайт, б.а. мамлекет көпчүлүктүн пикирлерин эске албаган өзүлөрүнүн ченемдери жана эрежелери боюнча эле иштеген адамдардын аз эле саны тарабынан башкарылат.

Ошентип, мамлекет тариздеринин бардык өткөн жана заманбап учурлардагы көп түрдүүлүгүн эки негизги саясий режим тариздери – демократия жана автократиядан – турган классификация аркылуу чагылдырса болот.

“Батыш жана Батыш-эмес саясий режимдерин салыштыруунун концепциялык модели” деп аталган 3.3 параграф дүйнөдөгү заманбап демократиялануу процессин изилдөө менен катар Батыш жана Батыш-эмес саясий режимдерин компаративдик талдоонун критерийлерин иштеп чыгарат.

Диссертанттын ою боюнча, антикалык доордон бери келе жаткан мамлекет тариздеринин көп түрдүүлүгүнүн бүгүнкү күндөгү олуттуу кыскарышынын бирден-бир себеби – бул адамзат коомундагы жалпыдүйнөлүк гегемонияга умтулган либералдуу-демократиялык ченемдер менен баалуулуктардын бекемделиши жана кеңири жайылышына алып келген табигый түрдө өтүп жаткан жаңылануу процесстери.

Ошентип, дүйнө жигердүү, жадагалса, агрессиялык түрдө либералдоо жана универсалдоо процесстерине тартылышы менен кылымдар өткөн сайын уламдан улам өз сапаттарын жоготуп, жөнөкөйлөнүп бара жатат. Либерализмдин жеңиши Батыш маданиятынын ар түрдүүлүгүн дээрлик жокко чыгарып, эми назарын али да болсо өзүнүн маданий көп түрдүүлүгүн жогото элек Чыгышка салууда. Бул, батыш-эмес дүйнөнү “демократиялоо” деп аталынган процесстин эң чоң өсүш мезгили “кансыз согуш” бүткөндөн кийинки доорго туура келет. Бул процессти сүрөттөө үчүн америкалык окумуштуу С. Хантингтон саясий терминологияга “демократиялануу

толкундары” деген терминди киргизген. Демократиялануунун ар бир толкуну (С. Хантингтон үч толкунду сүрөттөйт) белгилүү бир убакыттан кийин өзүнчө бир “артка жылууларга” дуушар болот, бул “артка жылуу” учурунда бул же тигил толкундун мамлекеттеринин бир бөлүгү кайра демократиялык-эмес режимге кайтып келет.

Диссертант демократиялануунун толкундарын, өзгөчө “үчүнчү толкунду” кыскача сүрөттөй келип, Бертельсман Фондунун Индексинин (Bertelsmann Transformation Index – BTI) отчетторунун негизинде мындай жыйынтыкка келет: “араб көктөмү” деп аталган окуялар дүйнөнү демократиялоо процессине олуттуу таасирин тийгизген жок, демек, дүйнө жакын арада демократиялануу толкундарынын дагы бир жогорулашына күбө боло албайт, анткени, Батыш жана Батыш-эмес элдеринин ортосунда батыш-эмес дүйнөнү демократиялоого тоскоол болгон жоюлгус маданий айырмачылыктар бар.

Аны менен катар, диссертанттын оюнча, элдердин маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрү бул же тигил саясий системалардын өзгөрүүлөрүндө дагы олуттуу мааниге ээ, ошондуктан, алар ар түрдүү саясий режимдерди талдоодо жана салыштырууда дагы эске алынышы керек. Бул учурда кайра кароого саясий режимдерди айырмалоо критерийлери дагы муктаж, анткени, демократиялык жана демократиялык-эмес режимдердин системалык белгилери алар жөнүндөгү жалпы түшүнүктөргө эле негизделип, бул режимдердин негизинде турган коомдордун маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрү такыр эске алынбайт. Мисалы, чыгыш коомдору (демек, мамлекеттери дагы) батыштык коомго караганда салттуураак, жана аларга мамлекеттик башкаруу стилине жана саясий режимдердин мүнөзүнө өз таасирин тийгизген батыштыктан такыр башка баалуулуктар жана ченемдер таандык.

Атап айтсак, Чыгыш мамлекеттеринде мамлекеттик бийликтин мүнөзү саясий лидердин инсандык сапаттарынан түздөн-түз көз каранды, анткени, Чыгыштын саясий каада-салттары улуулардын талашсыз кадыр-баркы, бийликти ардактоо жана чоңдорго унчукпастан баш ийүү сыяктуу башкаруу түзүмдөрдүн (башкаруучулардын) аброюнун жана таасиринин өсүшүнө алып келген элементтерге негизделет; демек бул шарттарда мамлекет лидерлери өлкөдөгү бийликтин жана саясий режимдин мүнөзүн күн мурун белгилөө жана өлкөдө өтүп жаткан бардык саясий процесстерге таасир берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алышат. Бул жөнүндө Ж.С. Сааданбеков өзүнүн “Менин өмүрүм” аттуу китебинде мындай деп билдирет: “Чыгыштын фундаменталдуу цивилизациялык өзгөчөлүгү бийлик беделинин инсан беделинин бийлигинде жатканында. Жекелик өнөкөтсүз, бийликти жекелештирүүсүз Чыгыштын бирде бир партиясын, парламентин жана башка саясий институттарын элестетүүгө мүмкүн эмес, бул көрүнүш постиндустриялык Жапониядан баштап Латын Америкасы жана тропикалык Африканын мамлекеттерине чейин баардык чыгыштык мамлекеттерге таандык көрүнүш”.

Чынын айтканда, Чыгыш саясий режимдеринин автократиялык

мүнөзүн ошол жагдай менен түшүндүрсө болот, бирок бул жагдай чыгыш режимдеринин бардыгын эле катаал автократиялардын ичине киргизүү керек дегенди түшүндүрбөйт, мындай ойлоо үчүн батыштык-эмес мамлекеттердин саясий лидерлеринин тарыхый жана маданий-цивилизациялык жактан шартталган өкүмчүл жүрүш-турушунан башка дагы көптөгөн салмактуу негиздер керек.

Андан башка чыгыш саясий маданиятынын жамаатчылык (жамаат кызыкчылыктарынын инсан кызыкчылыктарына караганда артыкчылыгы), үй-бүлөлүк салттуу баалуулуктардын маанилүүлүгү, турмуштун салттуу түрлөрүн табият менен биригишүүдө сактоого умтулуу сыяктуу Чыгыштын саясий режимдеринин өзгөчөлүктөрүнө өз таасирин тийгизген элементтерин дагы эске түшүрсө болот. Биринчи кезекте, алар адамдын жарандык жана саясий укуктары жана эркиндиктеринин кырдаалына таасирин берет, анткени, эркиндикти, анын ичинде адам укуктары менен эркиндиктерин түшүнүү ал дүйнөнүн кайсы бурчунда болуп жатканына байланыштуу ар кандай болот. Мисалы, Батышта адамдын укуктары жана эркиндиктери жекелик көз караштар тарабынан түшүндүрүлүп, жеке адамдын кызыкчылыктарынын жамааттык кызыкчылыктарга караганда үстөмдүгү, өйдөчүлүгү менен белгиленсе, Чыгышта эң бир демократиялык мамлекеттерде дагы аларда басым болгон жамаатчылык, б.а. жамааттык кызыкчылыктардын басымдыгы, жеке инсандын укуктары жана эркиндиктерин четке кагып, экинчи орунга жылдырып коет.

Ошентип, диссертант заманбап мамлекет тариздерин компаративдик талдоодо адамдын укуктары жана эркиндиктери аныктоочу фактор эмес деп санап, бирок, бул жагдай адамдын укуктары жана эркиндиктеринин коомдогу жана мамлекеттеги ролун жок кылып же азайтып көргүзбөйт экенин баса белгилеп, бул жагдай чынында эле адам укуктарын жана эркиндиктерин мамлекет тарабынан коргоо зарылчылыгын моюнга алуу менен катар, аларга бар болгону эле батыштык жекелик көз караш энчилеп берген зор маанилүүлүк жана барктуулукту ыйгарбайт экени тууралуу жыйынтык чыгарат. Бул учурда адам укуктары жана эркиндиктери мамлекетте өзүнчө бир мааниге ээ режим түзгөн категория катары эмес, экинчи даражадагы категория катары сакталат деп айтса болот, мисалы, жарандык укуктар менен эркиндиктер мамлекеттик башкаруу ыкмалары системасынын алкагында (тираниялык мамлекеттерде башка режимдерге салыштырмалуу бул укуктардын азыраак сакталат экени түшүнүктүү нерсе), саясий укуктар менен эркиндиктер саясий режимдин бийлик алмашуу ыкмасы, саясий плюрализмдин болушу, сөз эркиндигинин болушу сыяктуу элементтеринин алкагында сакталышы мүмкүн.

Адамдын укуктары менен эркиндиктеринен башка дагы бир белги – жарандык коомдун өнүгүү деңгээли – жамаатчылык көз караш тарабынан күмөнгө алынышы мүмкүн. Диссертанттын ою боюнча, бул түшүнүктүн шарттуулугунун себеби мындай жагдай – жарандык коом – бул жеке адамдын, инсандын кызыкчылыктарын коомдун кызыкчылыктарынан баалуураак санап, коомдун кызыкчылыктарын болсо мамлекеттин

кызыкчылыктарынан өйдө койгон батыштык жекелик көз караштан келип чыккан батыш табиятындагы түшүнүк. Ошондой эле жарандык коомдун негизги идеяларынын бири болгон жарандык аракеттүүлүк чыгыштык коомго батыштык коом менен салыштырмалуу азыраак деңгээлде тиешелүү. Демек, “жарандык коом” деген түшүнүк патриархалдуу-букарачылык маанай өкүм сүргөн чыгыштык салттуу коом үчүн такыр эле мүнөздүү эмес.

Жыйынтыгында, диссертант ар кандай режимдерди бири менен бирин салыштыруу үчүн өзгөчө мүнөздүү беш критерийлерди бөлүп чыгат, алар – бийлик алмаштыруу ыкмасы, бийлик бөлүштүрүү принциби, саясий плюрализм, сөз эркиндиги жана башкаруу ыкмалары.

“Батыш жана Батыш-эмес мамлекеттеринин (анын ичинде Кыргызстандын) саясий режимдерин системдик-компаративдик талдоо” деп аталган төртүнчү бап үч параграфтан турат. 4.1 параграф **“Батыш жана Батыш-эмес мамлекеттеринин цивилизациялык-геосаясий блокторун системдик-компаративдик талдоо”** деген ат менен Батыш жана Батыш-эмес саясий режимдерге алардын цивилизациялык мүнөзүнө таянып кыска сереп жүргүзөт.

Бүт дүйнөнү Батыш жана Батыш-эмес деп бөлүүгө болот, Батыш деп Түндүк Америка жана Европа мамлекеттерин түшүнүп, Батыш-эмес болсо дүйнөнүн башка бөлүктөрүн түшүндүрөт.

Батыш – бул белгилердин бир катары боюнча бирдиктүү цивилизациялык-геосаясий блок. Баарыдан мурда, аны христиан динин туткан жана европалыктар жашаган (Европанын өзү), ошондой эле Европадан чыккан калктар жашаган (Европа мамлекеттеринин колониялары, доминиондору, протектораттары) мамлекеттердин бирдиктүү маданий-цивилизациялык коомдоштугу катары караш керек. Диссертанттын көз карашы боюнча, Батышты цивилизациялык-геосаясий блок катары бөлүп чыгууда анын цивилизациялык бирдейлигин эле карабай, географиялык тиешелүүлүгү жана геосаясий биримдиги сыяктуу белгилерди дагы эске алуу зарыл. Мисалы, бул көз карашка жараша, “Батыш” түшүнүгүнө дүйнө бөлүгү катары алынган Европадан тышкары жайгашкан, бирок Европа Биримдиги сыяктуу улуттар үстүндөгү уюмга биригишкен мамлекеттерди дагы, алардын цивилизациялык тиешелүүлүгүнө көңүл бурбай эле, киргизсе болот. Тактап айтса, өзүнүн цивилизациялык тиешелүүлүгү боюнча православие же ислам диндерине катыштуу Европа мамлекеттери Батышка же Европа Биримдигинин мүчөлөрү катары (мисалы, православиелик Болгария, Румыния жана Греция), же Европа менен тыгыз байланышта жана бирге кызматташууда болгону үчүн Батыш тарабынан зор таасир алган мамлекеттер катары (мисалы, Албания, Сербия, Македония сыяктуу католиктик эмес мамлекеттер) киришет. Албетте, өзүлөрүнүн маданий бирдейлиги жана менталдуу мүнөздөмөлөрү жагынан Батышка Латвия, Литва жана Эстония сыяктуу Прибалтика мамлекеттери дагы кирет. Бул катардан көбүнчө православиелик бирдейликке ээ Молдова жана Украина жана толугу менен православиелик Беларусь сыяктуу постсоветтик мамлекеттерди чыгарып салса болот, анткени, алар Советтер Союзунун

курамында болуп жана Орусия менен бир дин, бир маданиятта болгону үчүн дүйнөдө Чыгыштын бөлүктөрү катары таанылат. Бүгүнкү күндө Молдова жана Украина Евробиримдигине кирүү боюнча белгилүү бир аракеттерди жасоо учурунда, эгерде бул аракеттер оң жыйынтыкка алып келсе, алардын статусу, албетте, Батыштын бөлүгү катары өзгөрөт. Батышка жалгыз еврей мамлекети Израилди дагы киргизүүгө болот.

Ошондой эле, Батышка Европа мамлекеттеринин бүт дүйнөдөгү колонияларын, саясий системанын вестминстер модели менен өнүккөн британдык Улуттар шериктештигинин мүчөлөрүн (Австралия, Канада, Жаңы Зеландия, Антигуа жана Барбуда, Белиз, Ямайка сыяктуу Улуу Британиянын доминиондору) киргизиш керек.

Батыш-эмес жалпылап караганда бирнече (исламдык, конфуций-буддизмдик, православиелик, латинамерикандык жана башка) цивилизациялардан турат. Бирок мамлекет тариздерин классификациялоодо мамлекеттин цивилизациялык тиешелүүлүгү негизги жалгыз ролду аткарбайт, анткени, белгилүү болгондой, цивилизациялардын так аныкталган чек аралары жок, ошондой эле, алар өзгөрүлмө, б.а. пайда болушат, жоголуп кетишет, ар сандагы бөлүктөргө бөлүнүшөт. Демек, мамлекеттердин маданий өзгөчөлүктөрүнө алардын тарыхый жактан шартталган цивилизациялык бирдейлигинен башка бөлөк факторлор дагы өз таасирин тийгизет, биринчи кезекте, бул геосаясий факторлор (мамлекеттин географиялык жайгашуусу, географиялык жана цивилизациялык жактан жакын кошуна мамлекеттердин маданий таасири, алар менен жалпы тарыхый өткөн мезгили, региондук бирдейлик факторлору ж.б.). Ошондуктан, батыштык-эмес дүйнөдө мамлекеттерди маданий-цивилизациялык белгилери боюнча бөлүштүрүүнү панамерикалык дүйнө, африкалык дүйнө, исламдык дүйнө, чыгышазиялык дүйнө жана постсоветтик (евразиялык) дүйнө (Прибалтика мамлекеттеринен башка) сыяктуу цивилизациялык-геосаясий блокторду бөлүп чыгаруу аркылуу жүзөгө ашыруу керек.

Диссертант Америка Курама Штаттарын кайсы цивилизациялык-геосаясий блокко – чынында эле европалык эле болгон Батышка, же АКШ географиялык жактан эле эмес, бир жагынан маданий-цивилизациялык жактан дагы тиешелүү панамерикалык блокко – кирээри ачык маселе деп эсептейт.

Батыш мамлекеттерин бир нече топторго бөлсө болот:

туруктуу демократиялар же батыш полиархиялары (аларга Улуу Британия, Франция, Германия сыяктуу бүт дүйнөгө таанылган батыш демократиялары кирет), аларды өзүнүн кезегинде дагы эки топко бөлсө болот – “батыш вестминстер полиархиясы” жана “батыш континенттик полиархия”;

жаңы европалык демократиялар (Чыгыш Европанын “демократиялашуу толкундарына” XX-кылымдын аягында эле киришкен өлкөлөрү);

европалык орточо автократиялар (мисалы, Босния жана Герцеговина, Албания жана Косово).

Панамерикалык цивилизациялык-геосаясий блоктун мамлекеттери неопатримониалдык белгилер, президенттик же суперпрезиденттик режимдердин орношу, непотизм, кланчылык жана башка белгилер менен мүнөздөлөт. Маселен, Коста-Рика, Уругвай мамлекеттеринде саясий практиканын жыш кезикчү көрүнүшүнүн бири – бул бийликтин атадан балага, агадан иниге династиялык өтүшү же президенттин ордуна саясий партия, клан же башка топтордун саясий таасирин сактап калуу үчүн күн мурун даярдалган талапкерлерди сунуштоо сыяктуу көрүнүштөргө негизделген непотизм (мисалы, Коста-Риканын жогорку бийлигинде непотизмдин көрүнүшү катары Оскар Ариасдин президенттиги учурунда президент башкармалыгынын жетекчисинин ордун президенттин бир тууганы Родриго Ариас ээлегенин эстесе болот). Мындай көрүнүштөр АКШ саясий системасына деле таандык, мисалы, шайлоо процесстеринде праймериз (алдын-алма шайлоо) учурунда атайын тандап алынган кишилер татыктуу талапкерлердин саясий программалары үчүн эмес, “артында күчтүү саясий аппарат турган” талапкерлер үчүн добуштарын беришет, мындай жагдай клиентелизм деп аталып, артыкча мамлекет бийлигинин жогорку чөйрөлөрүндө орун алган (ата-уул Бушдар, эр-зайып Клинтондор) непотизм (тууганчылык) көрүнүшүнүн өсүшүнө алып келет. Демек, АКШнын саясий режими өзүнүн чыныгы ишке ашырылуусунда европалык эмес латын америкалык режимдерге жакыныраак турат, ошондуктан, диссертанттын оюнча, Америка Курама Штаттарын, Латын Америкасы менен бирге, панамерикалык цивилизациялык-геосаясий блокко киргизүү зарыл. Жалпылап айтканда, панамерикалык цивилизациялык-геосаясий блокто автократиялар менен бирге демократиялар дагы бар (мисалы, Уругвай жана Коста-Рика).

Африкалык цивилизациялык-геосаясий блокто (Түндүк Африканы кошпогондо) демократиялар катарына бир эле мамлекетти – Маврикийди – киргизсе болот, анткени, ал адегенде европалыктар тарабынан түзүлгөнү үчүн демократиялык каада-салттарды сиңирип алган. Африканын башка мамлекеттери алардын кээ бирөөсү дүйнөдөгү белгилүү Индекстер (британдык “The Economist Intelligence Unit” изилдөө борборунун Демократия Индекси жана немис Бертельсман фондунун Өзгөрүү Индекси) тарабынан демократиялардын катарына киргизилгени менен, алардагы режимдер конституцияда бекитилген демократиялык принциптерди бетке тутканы менен чындыгында аскердик режимдерге окшошураак болушат. Серепчилер белгилеп кеткендей, бүгүнкү күндө Африка өлкөлөрү үчүн саясий режимдин “билимдүү абсолютизм” аттуу модели туура келет, мындай режим бул өлкөлөрдө эки жол менен орношу мүмкүн: биринчи жол – “кайра шайлануу мөөнөтүнүн санын чектөөнү алып салуу”, экинчи жол – же “өз балдарына бийлик өткөрүп берүү”, же “рух династиясы” аркылуу ишин улантуучу руху боюнча жакын адамдарына бийлик өткөрүп берүү жолдору менен “мураскор институтун” киргизүү.

Диссертанттын оюу боюнча, Маврикий мамлекетинин демократиялык жетиштиктеринин бирден бир себеби, бул, латын америкалык Уругвай менен

Коста-Рикадагыдай, көп кылымдарга созулган аймактарды колонизациялоо учурунда аларда европалык саясий баалуулуктар жана каада-салттардын күч менен өнөкөткө айланышынан келип чыккан “колонизация эффекти”.

Исламдык цивилизациялык-геосаясий блокко Түндүк Африканын мусулман мамлекеттери, Жакынкы Чыгыш мамлекеттери жана Орто Чыгыш мамлекеттери (Афганистан, Иран, Пакистан). Бул мамлекеттердин арасында демократия жок, айта кетчү жагдай, “араб жазы” аттуу революциялык окуялардын дагы натыйжасында регион мамлекеттеринде демократиялашуунун ордуна авторитаризмдин андан ары күчөшү орун алган. Ислам дүйнөсүнүн мамлекеттеринин арасында демократиялык мамлекет статусуна башкаларга караганда көбүрөөк татыктуу мамлекет – бул 2011-ж. революциядан кийин өлкөдө бейкуттукту сактап, демократиялык конституцияны кабыл алып, парламент менен президентти шайлап, диндик эмес жана орточо исламдык саясий партиялардын ортосундагы саясий консенсуска жете алган Тунис мамлекети болуп саналат.

Бирок Тунисте революциядан кийинки убакытта демократиялык шайлоо бир эле жолу өткөнү үчүн демократиялык принциптердин тамырланганы туурасында ишендирүү эртерээк болот, андан деле бүгүнкү күндө Тунис үчүн негизги кыйынчылыктарды өлкөнүн оор экономикалык жагдайы, калктын жакырдыгы жана жумушсуздуктун өсүшү сыяктуу факторлор түзөт, ошондуктан бул көйгөйлөр тез арада чечилбесе, ал демократиялашуу процессинин артка кайтып, авторитаризмдин кайра келүүсүнө алып келиши ыктымал.

Чыгышазиялык цивилизациялык-геосаясий блок – бул индо-буддалык, конфуцийлик, жапон цивилизацияларынын, жана ислам цивилизациясынын малай бутагынын мамлекеттери кирген блок. Бул маданияттардын бардыгынын негизинде жалпыга таандык жааматтык кызыкчылыктардын жеке кызыкчылыктарга караганда артыкчылыгы, тартипке умтулуу, үй-бүлөлүк жоопкерчилик, чыдамдуулук жана өзүн өзү тартуучулук сыяктуу чыгыштык аталган баалуулуктар менен каада-салттар жатат. Серепчилердин айтуусу боюнча, Чыгыш Азия мамлекеттери көрсөткөн “экономикалык керемет” өзүнүн кыймылдаткыч күчү катары чыгыш адамынын этикасы жана эмгекчилдик жана тырышчандык, тартип жана багынуучулук, башкаруучулардын бийлигин жана кадыр-баркын сыйлоо сыяктуу “азиялык баалуулуктар” деп аталган сапаттарга негизделет. Батыштык серепчилердин айтымында, Чыгыш Азия мамлекеттери өзүлөрүнүн экономикалык жетиштиктери үчүн паракорлук, патронаж, бүлөчүлүк сыяктуу терс көрүнүштөргө милдеттүү. Мисалы, У. Рено: “чыгышазиялык чөйрөдө үй-бүлө, коомчолор, патернализмдик тармактар сыяктуу калыптанган калыстык системалар негизги ролду аткарышат” жана алар “ылдам экономикалык реформаны коштогон өкмөт тарабынан түзүлгөн социалдык туруксуздукту башкаруу стратегияларында олуттуу ролду аткарышат” деп билдирет.

Ошондуктан бүгүн өзүлөрүнүн экономикалык өнүгүүсүндө Батышты кууп жетип, өнүгүп келе жаткан мамлекеттерден өнүккөн мамлекеттерге айлануу менен өзүлөрүндө демократия менен чыгыштык салттуулуктун

өзгөчө бир синтезин туюнткан режимди түзүшкөн Чыгыш Азия мамлекеттерине таандык “чыгышазиялык полиархия” деген феномен жөнүндө сөз кылса болот. Бул региондун эң бир демократиялык мамлекеттери болуп Жапония, Түштүк Корея, Тайвань мамлекеттери саналат. Жалпылап алганда, диссертанттын оюнча, батыштык-эмес мамлекеттердин арасында Жапонияны өлкөдө улуттук автохтондук маданий башаттардын батыштыктар менен алмашпаганына карабастан демократиялык принциптер, баалуулуктар жана каада-салттардын орношу жүзөгө ашкан жалгыз мамлекет катары саноого болот. Серепчилер жапон демократиясынын мындай феноменин жапондуктардын жакшы көнүмдүүлүгү менен түшүндүрүшөт, башкача айтканда, алардын айтымында, “жапондуктар дайыма өтө ийкемдүүлүктү, жана чет элдик жаңы тартип-эрежелерди кабыл алууга даярдыгын көрсөтүп турушат”, анан “чет элдик өздөштүрүүлөрдү жапондукка айландыруунун өзү эле жапондук каада-салтка айланып калган”.

Жалпысынан, бул параграф боюнча корутундулоодо диссертант мындай жыйынтыкка келет: демократия батыш цивилизациясынын туундусу болушу менен катар, батыштык эмес цивилизациялык-геосаясий блоктордо ал узакка созулган мөөнөттөн кийин эле өнөкөткө айланат.

“Евразиялык цивилизациялык-геосаясий блоктун саясий режимдерин системдик-компаративдик талдоо” деп аталган 4.2 параграфта постсоветтик мейкиндиктеги заманбап саясий режимдер каралат.

Евразиялык (постсоветтик) цивилизациялык-геосаясий блокко коомдордун маданий-менталдык мүнөздөмөлөрү боюнча кескин айырмаланган, бирок, ошого карабастан, совет маданиятынын түздөн-түз таасирине кабылган жана кабылып келе жаткан 12 мамлекет кирет. Советтик саясий маданияттын эң бир көзгө көрүнгөн көрүнүшүнүн бири бул мамлекеттик саясаттын этатизмдик багытталышы жана мамлекеттин элге патерналисттик (“аталык”) мамилеси менен толуктанган калктын бийликти жогорку деңгээлдеги колдоосу болчу. Ошондой эле советтик саясий маданиятка жамаатчылык (адамдын бир бүтүнгө тартылышы эле эмес, өзүнүн өз алдынчалыгын жоготкону деле), “”биз жана “алар” деп так бөлүнүш, төмөнкү деңгээлдеги саясий катышуу (жарандардын жыйынтыгы күн мурун белгилүү болгон шайлоолорго катышуусу), бир расмий бекитилген идеологияга ишенүү жана урунуу, бар жактык теңчиликти таануу жана колдоо сыяктуу белгилер таандык болчу.

Советтер Союзунун кыйрашы менен постсоветтик мамлекеттерде ушул саясий маданияттын кээ бир белгилери тигил же бул ченемде сакталып калышты, мисалы, азыркы мезгилге чейин постсоветтик мейкиндиктин басымдуу бөлүгүндө утурумдуу бийликти коомдун коопсуздугун жана өлкөнүн экономикалык прогресске жетишин камсыздаган жалгыз альтернатива катары урматтоо адаты сакталып калууда. Бирок, ушуну менен катар, белгилердин бир катары ааламдашуу, либералдашуу жана демократиялашуу процесстеринин таасиринин астында же өзгөрүүгө, же жоголууга учурады. Мисалы, СССРде расмий орнотулган коммунисттик

идеологиянын ордуна жаңы улуттук, этникалык жана диний бирдейлик, улуттук эгемендүүлүк идеялары, улуттун кайра жандануусу, мамлекеттин күчтүүлүгү, региондук лидерлик ж.б. у.с. белгилерге негизделген идеологиялар пайда болушту.

Саясий маданияттын өзгөрүшү саясий режимдердин демократиялашуунун тигил же бул деңгээли жагына бурулушун алып келди, мындай өзгөрүштүн заманбап абалын ар кандай Индекстердин изилдөөлөрүнүн жана жыйынтык-маалыматтарынын негизинде иликтөөгө болот, мисалы, жогоруда аталып кеткен Демократия индекси жана Бертельсмандин Өзгөрүү индекси боюнча, региондогу эң демократиялык мамлекеттердин ичине Молдова, Грузия жана Украина кирет.

Бул мамлекеттердин бардыгында, диссертанттын көз карашы боюнча, демократия принциптеринен тигил же бул деңгээлдеги четтеп кетүүлөр бар, бул факт аталган мамлекеттердин эзелкиден бери батыштык-эмес цивилизацияга тиешелүүлүгү жана бийликке карата салттуу көз караштардын сакталып калышы менен түшүндүрүлөт. Андан деле, үч мамлекеттин экөөндө демократиялашууга кескин бурулуу чет мамлекеттер демилгелеген “түстүү революциялардан” кийин орун алган фактысы өзүнчө көңүл бурат. Ушул жагдайга жана бул мамлекеттердин демократияга өтүп баштаганынан бери аз эле убакыт өткөнүнө байланыштуу алардагы демократиянын чыңалып кеткени тууралуу сөз жүгүртүү болбогон иш десе болот.

Ошол эле жагдай ар башка рейтингдерде региондогу башка мамлекеттерге караганда бийигирээк орундарды ээлешкен Кыргызстан менен Арменияга деле таандык. Жалпысынан, ар башка рейтингдер жана индекстердеги изилдөөлөрдүн белгилүү бир деңгээлдеги субъективдүүлүгүн эсепке алуу менен катар, ошол изилдөөлөрдө Кыргызстан жана бир аз ченемде Армениянын өлкөлөрдүн жогорураак категорияларына киргизилиштери аларды региондогу башка авторитардуураак өлкөлөрдүн ичинен бөлүп-жарып караганынын эле далили болуп калат. Ошондуктан, диссертант евразиялык блоктун тигил же бул мамлекеттеринин демократиялардын катарына киргизилиши бир канча убакыттан кийин, б.а. бир нече демократиялык бийлик алмашуудан жана жарандык түрдөгү саясий маданият орношкондон кийин эле мүмкүн деп эсептейт. Парламенттик башкаруу таризинин конституциялык катталышы болсо, ал ар дайым эле демократиянын түзүлүшүнө алып келбейт, анткени, саясий система парламентаризмди бетке тутканы менен анын ар жагында жашырын президенттик башкаруу турушу мүмкүн.

Евразия блогунун башка мамлекеттерин алса, алардын көбүндө бийликти бир колдо кармоо менен демократиялык принциптерге таянган бийлик алмашуунун жоктугу, бийликти династиялык жол менен өткөрүп берүүгө умтулуу, бийлик бөлүштүрүүнүн формалдуулугу, мамлекеттик бийлик системасында теңдемдер менен теңсалмактардын жок болушу, системалык оппозициянын жоктугу, сөз эркиндигин камсыздоонун төмөн деңгээли, башкаруунун оппозиционерлерди куугунтуктоо жана өлтүрүү, митингдер менен көчө жүрүмдөрдү атып өлтүрүүгө чейин күч колдонуп кууп

таратуу (мисалы, Андижан 2005-ж., Жанаозен 2011-ж.) жана башка демократиялык-эмес ыкмаларын колдонуу сыяктуу автократиялык башкаруунун белгилери орун алышат.

Постсоветтик мейкиндиктеги мамлекеттердин мындай автократиялуулугу авторитаризмден демократияга өтүү учурунда бийликтин алдына коюлган милдеттерди үзүрлүү чечүүдө, туруктуу ички өнүгүүнү кыскараак мөөнөттө ишке ашырууда жана улуттук коопсуздукка каршы болгон ар кандай ички жана тышкы коркунучтарга ыкчамыраак жооп берүүдө күчтүү президенттик бийликти киргизүүнүн зарылчылыгы бар экени менен түшүндүрүлөт.

Андан деле, Евразия блогунун кээ бир мамлекеттери президенттик бийликти андан бетер күчөтүүгө барышууда, мисалы, Азербайжанда 2016-ж. конституциялык реформа жүргүзүлдү, бул реформа боюнча, президентке талапкерлердин жаш курагынын 35 жашка тең болгон төмөнкү чектеми жойлду, президенттик ыйгарым-укуктардын мөөнөтү беш жылдан жети жылга узарды, депутаттарга талапкерлердин жаш курак чектемин 18 жаштан деп белгиленди. Серепчилердин оюнча, мындай өзгөртүүлөр Алиевдердин династиясын андан ары улантуу үчүн (азыркы президент Ильхам Алиев мурунку президент Гейдар Алиевдин уулу болот жана катары менен үчүнчү мөөнөт бийликте отурат) киргизилген.

Ошондой эле конституциялык реформалар 2016-жылы региондун дагы эки мамлекетинде жүргүзүлдү. Тажикстанда президент Э. Рахмон эми 2016-ж. конституциялык реформа боюнча президенттикке өзүнүн талапкерлигин чектелбеген жолу кое алат. Ошондой эле соңку конституциялык реформа президенттикке жана депутаттыкка талапкерлердин жаш курак чектемин 35 жаштан 30 жашка чейин азайтты, бул өзгөртүүнүн бирден бир себеби, Азербайжандагыдай эле бийликти династиялык жол менен атадан баласына өткөрүп берүүнү ишке ашыруу. Түркмөнстанда дагы 2016-ж. конституциялык реформа болуп өттү, ал президенттик ыйгарым-укуктардын мөөнөтүн 5 жылдан 7 жылга узартып, президенттикке талапкерлердин жаш курагынын жогорку чектемин такыр жоюп салды, б.а. президенттин өмүр бою, өлгүчө башкаруусун киргизди.

Ошентип, постсоветтик Евразиянын үч мамлекетинде 2016-ж. конституцияларга демократиянын бардык критерийлерине туура келбеген утурумдуу президенттердин ыйгарым-укуктарын узартып, бийликти династиялык жол менен өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгүн мыйзамдуу түрдө каттатууга жол берген өзгөртүүлөр киргизилди. Жалпысынан, евразиялык блокко региондогу эң бир демократиялык мамлекеттерде дагы жетиштүү түрдө көрүнүп турган автократиялык башкаруу таандык, ошондуктан, бул мамлекеттерди демократиялардын катарына демократиялашуу жолунда туруктуу жана алга умтулган өнүгүшүнүн жетишерлик узак мөөнөтү өткөндө эле киргизсе болот. Ошон үчүн бүгүнкү күндө Евразия мамлекеттеринин ичинде демократия жок, алардын бардыгын автократия деп эле атаса болот, тактап айтсак, “евразиялык автократиялар” деп атап, аларды “орточо евразиялык автократиялар” (Грузия, Молдова, Украина, Кыргызстан,

Армения, Орусия), “салттуу евразиялык автократиялар” (Беларусь, Казакстан, Өзбекстан) жана “деспоттук евразиялык автократиялар» (Азербайжан, Тажикстан, Түркмөнстан) деп бөлүш керек.

Параграфтын аягында диссертант мындай ойго келет: демократия орношу үчүн коом даяр болушу керек, эл өзүнүн саясий аң-сезиминде саясий жагынан өзүн-өзү уюштурууну жаңылатуу зарылдыгын түшүнүп-билиши керек, жана Жапония, Уругвай жана башка батыштык-эмес кээ бир мамлекеттердей болуп демократиялык принциптерди, ченемдерди жана баалуулуктарды кабыл алууга жана ишке ашырууга даяр болушу керек. Мындай натыйжаларга Батыштын өзүндөй болуп убакыттын көп аралыгында эле жетишсе болот, ага чейин болсо, дүйнөдө автократия өкүм сүрөт.

“Кыргызстан саясий режимдери” деп аталган 4.3. параграфта эгемендүү Кыргызстандын чейрек кылымдык тарыхы изилденет. Кыргызстандын эгемендүү өнүгүш учурунда жогорку бийлик бир нече жолу алмашты, ошого байланыштуу республиканын өнүгүшүндө ошончо этапты бөлүп чыкса болот.

Биринчи этап – 1991-2005-жж. Бул этапта республикадагы бийлик алмашуу демократиялык жол менен ишке ашырылган, б.а. шайлоо учурунда мезгилдүүлүк, атаандаштык, альтернативанын болушу сыяктуу демократиялык принциптер сакталган, бирок кийинчерээк конституцияга бир нече жолу өзгөртүүлөр киргизүү менен шайлоо процесстери формалдуу түрдө өтүп баштап, демократиялык принциптер көп сандуу бузуучулуктарга кабылган, мисалы, шайлоолордун мезгил мезгил менен өтүү принциби бузулган, президенттиктин мөөнөттөрү өзгөртүлгөн, административдик ресурстар чоң өлчөмдө колдонулган, шайлоолордо тандоо мүмкүнчүлүгү жокко эсе болгон.

Бул этапта бийликти бөлүштүрүү принцибинин эң бир жалпы мыйзам чыгаруучу, аткаруу жана сот бийлиги бутактарына бөлүнүшү, алардын ыйгарым-укуктарынын чектелиши сыяктуу белгилери эле жүзөгө ашырылган, бирок ар башка мамлекеттик органдардын бийликтин ыйгарым-укуктарынын шайкештик бөлүштүрүлүшү жана тең салмак балансы жөнүндө сөз болушу дагы мүмкүн эмес, анткени конституциянын бир нече жолу президенттин ыйгарым-укуктарын күчөтүүгө багытталган жана авторитардык башкарууга алып келген өзгөрүүлөрү бийликтин эч кандай теңдемдер жана теңсалмактарсыз эле ишке ашырылган ээн баштыгын туудурду.

Саясий плюрализм принциби дагы бул этаптын биринчи жылдарында эле сакталды, кийинчерээк саясий партиялардын мамлекеттик бийликтин жогорку органдарына кириши белгилүү бир кыйынчылыктар менен коштолду, анткени, шайлоолордо административдик ресурстарды колдонуу күч алды. Жыйынтыгында Кыргызстандын эгемендүү өнүгүүсүнүн биринчи он жылдыгында, коммунисттерден башка, “Эркин Кыргызстан”, “Ата-Мекен”, “Асаба”, “Ар-Намыс” сыяктуу партиялар оппозицияга өтүштү. А. Акаевдин башкаруу мезгилинин аягында бийликтин башына анын “Алга, Кыргызстан” аттуу партиясы турду.

Массалык маалымат каражаттарын электөө жана оппозициялык гезиттерди сот тарабынан куугунтуктоо сыяктуу көрүнүштөргө таянган сөз эркиндигин тебелөө фактылары дагы орун алды, мисалга, 2001-ж. соттук куугунтуктоодон кийин оппозициялык “Асаба” гезити жабылды, электөөгө жана куугунтуктоого башка деле “Республика” жана “Моя столица – новости” (МСН) деген оппозициялык гезиттер дагы учурады. Бул этапта демократиялык башкаруу ыкмалары (инсандын укуктары менен эркиндиктеринин аздыр-көптүр камсыз кылынгандыгы, бийлик менен оппозиция ортосунда, мисалы, түндүк менен түштүктүн ортосунда, компромисстердин изделиши жана табылышы, парламентти президент тарабынан көзөмөлдөнүшүнүн салыштырмалуу жумшак деңгээли ж.б.) менен катар, автократиялык дагы (оппозиционерлерди куугунтуктоо, мисалы, оппозиционерлердин бири Ф. Куловго каршы кылмыш ишинин козголушу, митингдер менен көчө жүрүмдөрдү күч колдонуу менен кууп таратуу – 2002-ж. Аксы окуясы ж.б.) ыкмалар колдонулду. Жалпысынан алганда, А. Акаевдин башкаруу мезгилин орточо автократия деп атаса болот.

Эгемендүү Кыргызстандык экинчи этабы (2005-ж. марты – 2010-ж. апрели) А. Акаевден кийин бийликке келген президент К. Бакиевдин башкаруусу менен байланыштуу. Бул этапта демократиялык режимдин бийликтин мезгил мезгил менен конституциялык алмашуусу, бийликтин бутактарга бөлүнүшүндө теңдемдер жана теңсалмактар системасын камсыздоо, саясий плюрализмди камсыздоо сыяктуу принциптери сакталынган жок. Шайлоо учурундагы көп сандагы мыйзам бузуулар көндүм болуп калды. Сөз эркиндиги дагы утурумдуу бийлик тарабынан чектөөгө учурады, оппозициялык массалык маалымат каражаттары иштөө мүмкүнчүлүгүнөн ажырады, бардык ММКлардын 80 пайызы ээлерин алмаштырды. Ошондой эле журналисттерге кол салуу, аларды өлтүрүү фактылары дагы болду. Бийлик менен келишпестик жана башкача ойлогондук көрсөткөндөрдү басуу максатында сот тарабынан куугунтуктоодон баштап өлтүрүүгө чейинки катаал зомбулук ыкмалары колдонулду. Ошондой фактылардын бардык жыйындысы диссертантка Кыргыз Республикасынын өнүгүшүндөгү бул этапта, айрыкча 2008-2010-ж. башында, өлкөдө деспоттук автократия орноду деген жыйынтыкка келишине мүмкүндүк берет.

Республиканын өнүгүшүнүн үчүнчү этабы 2010-ж. апрелинен баштап бүгүнкү күнгө чейин өтүүдө. К. Бакиев өлкөдөн куулгандан кийин мурунку оппозиция ишмерлери башына Роза Отунбаеванын коюп Убактылуу Өкмөттү түзүштү. 2010-ж. 27-июнинде өлкөдө жалпы элдик референдум болуп өттү, бул референдумга эки маселе коюлду: президенттин ыйгарым-укуктарын олутту түрдө кыскарткан жаңы конституцияны кабыл алуу жана 2011-ж. аягына чейин бекитилген өткөөл мезгилдин кийинки шайлоолорго катышуу укугунан ажыратылган президенти катары Р. Отунбаеваны шайлоо.

КР конституциясынын 2010-ж. 27-июнинде кабыл алынган жаңы редакциясы президенттин ыйгарым-укуктарын кескин кыскартып Жогорку Кеңештин ыйгарым-укуктарын күчөттү. Бул конституция боюнча, президент

бир эле жолу 6 жылдык мөөнөткө шайланууга укуктуу. 2011-ж. президенттик шайлоо болуп, эгемендүү Кыргызстандын тарыхында алгачкы ирет мамлекеттик бийлик бейкуттук конституциялык жол менен бир колдон экинчи колго өтүү, демек, оң жылышуулар көрүнө турат.

Ошону менен бирге, республикалык жогорку бийлик органдарына таандык – Жогорку Кеңештин төмөн деңгээлдеги кесипкөйлүгү, парламент тарабынан өзү кабыл алган мыйзамдардын турмушка киришин жана өкмөттүн ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөнүн төмөн деңгээли, депутаттардын өз арасында жана депутаттар менен президенттин арасындагы тилектештигинин төмөн деңгээли, начар партиялык тартип, аткаминерлердин жана депутаттардын өзүлөрүнүн, үй-бүлөлүк бизнестеринин жана бизнес-элитанын башка өкүлдөрүнүн кызыкчылыктарын сүрөмөлөөгө умтулушу, начар саясий маданият жана саясий ишмерлердин начар инсандык сапаттары ж.б. – сыяктуу белгилер бүгүнкү күндө Кыргызстандык бийлик системасы кесипкөй эмес өтө эле чачкын өзүмбилемдик парламент жана парламенттин конъюнктурдук маанайынан көз каранды алсыз аткаруу бийлиги менен мүнөздөлөт экенин көрсөтүшөт. Жогорку Кеңеш саясий тажрыйбасы жок болуп туруп мамлекетти башкарганга, өкмөттү көзөмөлдөгүсү келет, бирок иш жүзүндө мындай ишмердүүлүк майда кыйкымдарга эле алып келүүдө. Кесипкөй эмес мыйзам жаратуучу болуп туруп, ал керексиз мыйзамдарды сүрөмөлөп кабыл алууда. Өлкөдөгү партогенездин жетишердик эмес деңгээли бар жагдайда (партиялардын көп сандуулугу партиялык системанын бийик деңгээлинин көрсөткүчү эмес) Жогорку Кеңеш партиялык тартип дегенди билбей туруп белгилүү бир социалдык катмарлар менен топтордун эмес, жеке депутаттардын же партиялардын жана партия лидерлеринин кызыкчылыктарын билдирет. Парламенттин мындай саясатынын бирден бир натыйжасы болуп парламенттик көпчүлүктүн коалициясынын жоюлушунан келип чыккан өкмөттүн тез-тез алмашып турушу саналат. Өкмөттүн ошондой бат алмашуусу (Кыргызстандын эгемендүү өнүгүү мезгилинде өкмөт башынын саны 28ге жетти) кээ бир саясатчылар көрсөтүүгө аракеттенгендей демократиянын көрсөткүчү эмес, кыргыз саясий ишмерлердин бир катарынын бир беткей кызыкчылыктарынын көрүнүшү экени анык нерсе.

Кыргыз Республикасынын бул үчүнчү этабын, биринчи этаптай эле, орточо автократия деп айтса болот, бул эки этаптардын ортосунда президенттик жана парламенттик ыйгарым-укуктардын көлөмүндө, шайлоолорду өткөрүү өзгөчөлүктөрүндө, сөз эркиндигинин абалында жана башкаруу ыкмаларында олуттуу айырмачылыктар болсо дагы, белгилүү бир окшоштуктар дагы бар, мисалы, ошондо да, бүгүнкү күндө да шайлоолордо бир саясий партия – “бийлик партиясы” – утушка жетет, анан да көп учурларда президент элдин бардыгы даттанып барган эң бир барктуу адам, б.а. “акыркы инстанция” катары саналат, ошондой эле кызмат орундарын бөлүштүргөндө талапкерлердин кесипкөйлүүлүгү эмес, патрон-клиенттик мамилелер көбүрөөк эске алынат. Андан деле, диссертанттын оюнча, эң чоң ролду кимде канча ыйгарым-укуктар бар экенин туюнткан конституциянын

мазмуну эмес, тигил же бул саясий чечимдердин кабыл алышына өз таасирин тийгизген ар кандай каражаттарды бөлүштүргөн кандайдыр бир жашырын процесстер аткарышат.

Жалпысынан алганда, мындай кемчиликтерге көңүл бурбаса, Кыргызстандын эгемендүү өнүгүшүнүн үчүнчү этабы демократиялык принциптерди коргоонун бийигирээк деңгээлдеги багыттталышы менен мүнөздөлөт. Өлкөнүн мындай абалы азырынча олутту жыйынтыктарга жана алыска умтулган пландарды түзүүгө мүмкүнчүлүк бере албаса дагы, аны залкар жолдун башы эле деп ойлоо менен катар, конкуренттүү мезгил мезгили менен жүзөгө ашкан бийлик алмашуу боюнча демократиялык каада-салттардын коомго тамыр жайып, сиңип кеткени жөнүндө кийинчерээк бир нече конституциялык бийлик алмашуудан соң эле айтса болот деп ишенишибиз керек.

КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияны жазуу учурунда мындай жыйынтыктар чыгарылган:

1. Башкаруу таризи жана саясий режим таризи бүгүнкү күндө илимий дискуссиялардын жана алардын классификацияларын кайра карап чыгуу аракеттеринин объектилери болууда, анткени, алардын классификациялары тигил же бул учурда чыныгы турмуш шарттарына жооп бербей калышат, ошондуктан, жаңы классификацияларды түзүү зарылчылыгы келип чыгат. Мисалы, Бирикке Араб Эмираттары жана Малайзия сыяктуу мамлекеттер өзүлөрүнүн мамлекеттик түзүмдөрүндө монархиялык да, республикалык да белгилерге ээ. Иран Ислам Республикасы болсо, ал республика деп аталып чындыгында абсолюттук (анын үстүнө шайланган) теократия болуп чыгат.

Белгилүү бир ченемдеги нааразылыкты саясий режимдин түрлөргө бөлүнүшүнүн кээ бир өнүктөрү дагы туудурат, мисалы, саясий режимге карата окумуштуулардын ой-пикирлеринин көзгө даана көрүнгөн чачылыңкылыгы байкалып, саясий режимдин көптөгөн тариздери бөлүнүп чыгарылат, алардын атын атап чыгуу деле өтө узакка созулушу мүмкүн, мисалы, аскердик режим, жеке бийлик режими, бирпартиялуу режим, корпоративдик режим, постколониялык режим, тоталитардыкка чейинки, тоталитардык жана тоталитардыктан кийинки режимдер, расалык жана улутчулдук режимдер, псевдодемократия, жарымдемократия, квазидемократия, «дефекттүү» демократия ж.б.

2. Башкаруу таризинин жана саясий режим таризинин айырмачылыктарын бөлүп чыгаргандан кийин, мамлекеттик түзүмдө болуп жаткан бардык өзгөрүүлөр (“нормадан четке чыгуулар”) саясий режимдин көрүнүштөрү катары бааланып, ошондуктан, саясий режим мамлекеттин эң башкы анын негизин так жана калыс көрсөтө алган таризи деген жыйынтык чыгарылат. Башкаруу таризин заманбап дүйнөдө классификациялык системалардын негизгисинин бири катары кароо эми актуалдуу эмес, анткени, заманбап дүйнө кыймыл-аракетке бай жана кубулма, башкаруу

таризи болсо ал кыймылсыз жана өзгөрүлбөс көрүнүш. Андан деле, адамзат тарыхында башкаруу тариздери эмес, так эле саясий режим тариздери көп кездешет.

3. Диссертанттын оюнча, демократиялык-эмес режимдердин бүт жыйындысын көрсөтүү үчүн акыркы жылдары батыш аналитикасында колдонулуп келе жаткан “автократия” деген терминди колдонуу туура болот. Автократиянын аныктамасын бардык демократиялык-эмес режимдердин мүнөздөмөсүнөн мындай деп чыгарууга болот: “Автократия же автократиялык режим – бул мамлекеттик бийлик бир башкаруучунун же корпоративдик (олигархиялык, аскердик, аристократиялык, бирпартиялык, теократиялык ж.б.) бийлик органынын колуна топтошкон жана калктын эң төмөнкү катышуусу жана башкаруунун демократиялык-эмес ыкмаларын колдонуу менен жүзөгө ашырылган саясий режим”. Автократиянын бардыгын алардын жашоо мөөнөтү боюнча эки топко бөлсө болот, аларды диссертант шарттуу түрдө өткөөл жана автономдуу режимдер деп атаган. Өткөөл режимдер – булар белгилүү бир жагдайлардын айкалышынын натыйжасында бир таризден экинчи таризге өтүү менен аз мөөнөт жашаган режимдер. Автономдуу режимдер болсо булар туруктуураак, узагыраак жашаган жана өз алдынча режимдер.

4. Эзелтеден бери адамзат цивилизациясы эки – батыш жана чыгыш цивилизацияларына бөлүнгөн, ошону менен бирге, алардын ортосунда эч кандай ааламдашуу жана интеграциялык процесстер менен алынып салынбаган олуттуу карама-каршылык бар, анткени, ар бир цивилизациянын өздүк баалуулуктар системасы, өздүк көз карашы, дүйнө түшүнүүсү жана дүйнөгө карата мамилеси бар, ошондуктан, Чыгыш-Батыш карама-каршылыгы бир канча убакыттан кийин өзүнөн өзү жок болуп кетпейт. Бул “Чыгыш-Батыш” дихотомиясы деп аталган кубулуш бүгүнкү күндө дагы батыштык жана батыштык-эмес мамлекеттердин өнүгүшүнө, алардын мамлекеттик башкаруу өзгөчөлүктөрүнө жана аларда орногон саясий режим тариздерине өзүнүн тагын калтырган. Ошондуктан, азыркы учурдагы саясий изилдөөлөрдөгү негизги басым цивилизациялардын маданий өзгөчөлүктөрүнөн түздөн-түз көз каранды саясий режимдердин классификациясына жасалышы керек.

5. Дүйнөлүк өлкөлөрдү компаративдик талдоодо бүт дүйнөнү Батыш жана Батыш-эмес деп априори бөлүш керек, жана Батыш деп Түндүк Американын жана Европанын мамлекеттерин санап, Батыш-эмес деп дүйнөнүн калган бөлүктөрүн саноо зарыл. Батыштык-эмес дүйнө системасында мамлекеттерди маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүнө жараша бөлүштүрүүнү панамерикалык дүйнө, африкалык дүйнө, исламдык дүйнө, чыгышазиялык дүйнө жана постсоветтик (евразиялык) дүйнө (Прибалтика мамлекеттеринен башка) сыяктуу цивилизациялык-геосаясий блокторду бөлүп чыгаруу аркылуу жүзөгө ашыруу керек.

6. Евразиялык (постсоветтик) блок мамлекеттери үчүн автократиялык башкаруу мүнөздүү, мындай башкаруу региондогу эң бир демократиялуу деген мамлекеттерде дагы жетишинче ап-ачык көрүнүп турат,

ошондуктан аларды демократиялардын катарына демократиялашуу жолунда туруктуу жана алга умтулган өнүгүшүнүн жетишерлик узак мөөнөтү өткөндө эле киргизсе болот. Ошон үчүн бүгүнкү күндө Евразия мамлекеттеринин ичинде демократия жок, алардын бардыгын автократия деп эле атаса болот, тактап айтсак, “евразиялык автократиялар” деп атап, аларды “орточо евразиялык автократиялар” (Грузия, Молдова, Украина, Кыргызстан, Армения, Орусия), “салттуу евразиялык автократиялар” (Беларусь, Казакстан, Өзбекстан) жана “деспоттук евразиялык автократиялар» (Азербайжан, Тажикстан, Түркмөнстан) деп бөлүш керек.

7. Эгемендүү Кыргызстан тарыхында республикадагы бийлик алмашуу өзгөчөлүктөрүнө жараша үч этапты караса болот: биринчи этап А. Акаевдин башкаруу мезгили, т.а. 1991-2005-ж. башы, экинчи этап – К. Бакиевдин башкаруу мезгили (2005-ж. марты – 2010-ж. апрели), жана үчүнчү этап – парламентаризмге өтүү мезгили (2010-ж. апрелинен бүгүнкү күнгө чейин). Өлкөнүн өнүгүшүнүн биринчи жана үчүнчү этаптарында өлкөдө орточо автократия орногон, экинчи этабында болсо, айрыкча 2008-2010-ж. башында, деспоттук автократия орногон. Кыргызстанда демократиялык каада-салттардын коомго тамыр жайып, сиңип кеткени жөнүндө кийинчерээк эле мамлекеттик бийлик бир нече ирет конституциялык жол менен бир колдон экинчи колго өткөндөн соң айтса болот.

Ошентип, диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларын талдоо демократия батыш цивилизациясынын туундусу экени жана батыштык эмес цивилизациялык-геосаясий блоктордун мамлекеттеринде демократия узакка созулган убакыттын ичинде автохтондук саясий каада-салттар батыштык каада-салттар менен алмашкандан кийин эле тамыр жайышы мүмкүн экени жөнүндө жыйынтык чыгаруу мүмкүндүгүн берет. Демек, диссертациялык иштин негизги максаты аткарылды, милдеттери ийгиликтүү чечилди деп жыйынтыктоого болот. Бирок ушуну менен бирге бул диссертациялык изилдөө өзүн-өзү маселелердин бардыгын камтыган, алынган жыйынтыктардын чечкиндүүлүгү, акыркылыгы менен мүнөздөлгөн иш катары көрсөтпөйт, анткени, изилдөө темасы бир далай талаш маселе, ошондуктан ал мындан аркы изилдөөлөрдү талап кылат.

Изилдөөнүн натыйжасы боюнча мындай практикалык сунуштар киргизилет.

Теориялык жактан алып караганда, мамлекет тариздерин изилдөө жана колдонуудагы классификацияларды кайра карап чыгуу темасы мамлекет тариздеринин жаңы классификацияларын иштеп чыгууда жана Батыш менен Батыш-эмес мамлекеттерди компаративдик изилдөөдө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Мамлекет тариздеринин жаңы классификацияларын түзүү аракети мамлекеттердин улуттук, цивилизациялык өзгөчөлүктөрүн изилдөө аракети менен бирге жүргүзүлүшү керек, ошону менен катар, саясий институт катары саналган мамлекеттин ар кандай элементтерин компаративдик изилдөөлөр мамлекеттердин маданий-цивилизациялык айырмачылыктарын, геосаясий өзгөчөлүктөрүн жана улуттук ченемдерди, каада-салттарды, баалуулуктарды эске алуу менен өткөрүлүшү зарыл.

Бул багыттагы актуалдуу маселелердин бири саясат таануу жана мамлекет таануу илимдеринин түшүнүк-категориялык аппаратын тактоо, жана саясий тиричиликке батыштык-эмес мамлекеттерди мүнөздөгөн жаңы терминдерди киргизүү. Ошондой жагдайда өлкөнүн конституциясына жаңы жогорку баалуулуктарды (“улуу дөөлөттөрдү”) киргизүү багытында аткарылып жаткан биздин мамлекеттин аракеттери мүнөздүү кубулуш, бул баалуулуктардын ичине кыргыз элинин “адеп-абийир, үй-бүлө, балалык, аталык, энелик, ата-энеге камкордук, улууну урматтоо, каада-салттар менен прогрессти айкаштыруу” сыяктуу эзелки баалуулуктары кирген. Бирок, тилекке каршы, коомдук талкулоо учурунда бул өзгөртүүлөр конституциянын жаңы редакциясынын текстинен алынып салынып, “адамдын укугу жана эркиндиги” сыяктуу “жалпыадамзаттык баалуулуктар” артыкчылыкка ээ болушту. Бул түзөтүүлөрдүн сынчылары өзүлөрүнүн көз караштарын мындай деп түшүндүрүштү: “Адамды, анын укуктарын жана эркиндиктерин жогорку баалуулук деп аныктоо конституциялык түзүлүштүн олуттуу ченеми болуп саналат ... коомдук өнүгүүнүн башка артыкчылыктарын бекемдөө адамдын укуктарын жана эркиндиктерин чектөөгө жана андан ары тоталитардык режимдин орношуна алып келет”, “мындай конституцияны кабыл алуу укуктар менен эркиндиктерди максатка ылайыктуу жана өлчөмдүү чектөө принцибин бузган мыйзам долбоорлорун кабыл алууга алып келет”. Бирок, аны менен бирге, адамдын укуктары менен эркиндиктерин коргоочулардын бирөө деле коом коопсуздугу жеке укуктар менен эркиндиктерден жогору коюлган жана коом туруктуулугун бузууга жөндөмдүү маалымат кабарлар мамлекеттик сыр даражасына көтөрүлгөн Жапония мамлекетин тоталитардык мамлекет деп санабайт болсо керек. Ошондуктан, биздин мамлекеттин өз элинин эзелки баалуулуктарын сактоого багытталган аракеттери демократиядан кетенчиктөө деп түшүндүрүлбөөсү зарыл.

Жалпысынан, Кыргызстанда демократиялык өзгөрүүлөрдүн негизинде өтүп жаткан мамлекеттүүлүктүн калыптанышы Европа жана Америка өлкөлөрүнөн башкараак шарттарда болуп жатат. Европа жана Америка өлкөлөрүнүн тарыхый тажрыйбасы жарандык коомдун калыптанышынын негизинде жарандардын жогорку деңгээлдеги сезимдүүлүгү жана көп кылымдар бою жетилип келген коомдук маселелерди чечүүдөгү аракеттүүлүгү сыяктуу сапаттары жатканын көрсөтөт. Азияда болсо мамлекет менен жарандардын мамилелеринин үстөмдүк кылган таризи катары букаранын башкаруучуларга (бул жерде адамдын мамлекетке) кыңк этпестен баш ийиши түрүндө жүзөгө ашкан иерархиялык тариз өкүм сүргөн. Биринчи учурда инсандын мамлекеттин жараны катары артыкчылыгы принциби түзүлсө, экинчи учурда адам бар болгону мамлекеттин букарасы эле болгон. Болуп жаткан өзгөрүүлөргө карата болгон ошондой букаралык көз караш Кыргызстан коомуна дагы таандык. Букаралык маданияттан жарандык маданиятка өтүү адамдын аң-сезимине жана ой-жүгүртүүсүнө аларды толук түрдө кайта өзгөртүүгө чейин болгон көпжылдык таасирди талап кылат.

Бул жагынан Кыргызстан чоң келечекке ээ, анткени, белгилүү болгондой, кыргыз элинин каада-салттарында илгеркиден бери канга сиңген жана евразиялык цивилизациянын таасиринин астында андан ары бекемделген айрым демократиялык элементтер бар. Көчмөн цивилизация дайыма тышкы шарттарга тез ыңгайлашкан чоң жөндөмдүүлүккө ээ болчу, ошондон бардык жаңылыктарды ылдам өздөштүрүп кетчү. Бирок ошого карабастан ал өзүнүн индивидуалдыгын көп кылымдар бою жоготпой келген.

Ошол айткандарга карай, байыркы кыргыздарда турукташкан демократиялык мамилелер алардын тукумдарында дагы сакталып калган, демек, демократия кыргыздардын канында деп ырастоого болот. Мындай ырастоо кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышы жана өнүгүшүнүн негизи, базиси болушу абзел. Ибн-Халдун айткандай, мамлекет өзүнүн негизинен чегинбеши, ажырабашы керек, антпесе, анын акыры кыйроо менен бүтөт. Кыргызстандын негизи бул кыргыз эли, анын жакшы кылымдарды карыткан каада-салттары, анын демократиялуулугу, башкаларга карата чыдамдуулугу жана сабырдуулугу. Бирок ушуну менен бирге, кыргыздар башка эле ортоазиялык көчмөндөрдөй болуп өзүнүн ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгүнө карай Чыгыштын да, Батыштын да маданиятын өзүнө сиңирип алган, ошондуктан, кыргыздар башка улуттар менен бирге жашап, туугандашкандын себебинен Евразия цивилизациясынын жемиши. Демек, заманбап Кыргызстан ошол жаңыланган негизине таянып, андан ажырабай өнүгүшү керек, ушуну менен катар башка мамлекеттердин тажрыйбасын дагы үйрөнүү керек, бирок аны ойлонбой көчүрүүгө умтулбай, элдин каада-салттарына жараша өзгөртүп киргизиши абзел.

Диссертациянын темасы боюнча ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Султанбеков К.Ч. Становление философской компаративистики как науки [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Гуманитарные проблемы современности. Научные труды молодых ученых. Вып. 10. – Бишкек, 2009. С. 642-648.
2. Султанбеков К.Ч. Этнополитические традиции Запада и Востока: компаративистский анализ [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Материалы международной научной конференции «Этносоциальные и этнокультурные процессы в Центральной Азии: история и современность». – Бишкек, 2010. С. 343-348.
3. Султанбеков К.Ч. Трудности и перспективы в становлении и развитии политической компаративистики [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Республиканская научно-практическая конференция «Проблемы и перспективы развития науки в Кыргызстане», посвященная «Году науки и инновации» СНГ. – Бишкек, 2011. С. 18-20.
4. Султанбеков К.Ч. Влияние политической культуры кыргызского народа на политические процессы государства [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Вестник КМЮА, № 2. – Бишкек, 2011. С. 59-64.

5. Султанбеков К.Ч. Проблема классификации форм государства в свете многообразия и изменчивости современных форм государственности [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Журнал Национальной Академии наук Кыргызской Республики «Известия». № 2. 2013. – Бишкек: «Илим», 2013. С. 78-83.
6. Султанбеков К.Ч. Становление и функционирование парламентской формы правления в Кыргызстане [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Система ценностей современного общества: сборник материалов XXXIV Международной научно-практической конференции / Под общей ред. С.С. Чернова. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2014. С. 86-94.
7. Тогусаков О.А., Султанбеков К.Ч. Государственно-правовая устойчивость страны [Текст] / О.А. Тогусаков, К.Ч. Султанбеков // Научный журнал Института философии и политико-правовых исследований Национальной Академии наук Кыргызской Республики «Жарчысы – Вестник». № 2/1. 2014. – Бишкек, 2014. С. 72-80.
8. Бекбоев А.А., Султанбеков К.Ч. Суверенный Кыргызстан: политическое развитие и национальная безопасность: монография [Текст] / К.Ч. Султанбеков / Б.: Типография ОсОО ИПК «Максат», 2014. 325 с.
9. Султанбеков К.Ч. Философская и политическая компаративистики и перспективы их развития [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Гуманитарные проблемы современности. Научные труды молодых ученых. Вып. 21. – Бишкек, 2015. С. 602-608.
10. Султанбеков К.Ч. Монархическая форма правления: сущность, разновидности, достоинства и недостатки [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Вестник Бишкекского гуманитарного университета им. К. Карасаева, №2(32), 2015. – Бишкек, 2015. С. 181-183.
11. Султанбеков К.Ч. К вопросу об «отрицательной» сущности древневосточной деспотии [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Вестник Бишкекского гуманитарного университета им. К. Карасаева, №2(32), 2015. – Бишкек, 2015. С. 184-186.
12. Султанбеков К.Ч. Запад и восток: противостояние или все же диалог? [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук, №5(303), сентябрь-октябрь 2015. – Алматы, 2015. С. 170-174.
13. Султанбеков К.Ч. Авторитария как совокупность всех недемократических режимов [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Социально-экономические исследования, гуманитарные науки и юриспруденция: теория и практика: сборник материалов IV Международной научно-практической конференции г. Новосибирск, 8 декабря, 23 декабря 2015 г. / Под общей редакцией С.С. Чернова. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. С. 107-112.
14. Султанбеков К.Ч. К вопросу о сущности авторитаризма [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Социально-экономические исследования, гуманитарные науки и юриспруденция: теория и практика: сборник материалов IV Международной научно-практической конференции г. Новосибирск, 8

декабря, 23 декабря 2015 г. / Под общей редакцией С.С. Чернова. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. С. 112-117.

15. Султанбеков К.Ч. Политическое развитие суверенного Кыргызстана: становление, проблемы и перспективы [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Вестник Дипломатической академии МИД КР им. К. Дикамбаева, №5 (05). – Бишкек, 2015. С. 162-166.

16. Султанбеков К.Ч. Демократические принципы и политический режим в Кыргызстане: в поисках точки пересечения [Текст] / К.Ч. Султанбеков // *Spółeczeństwo i Polityka. Pismo Edukacyjne*. Nr 4/2015. – Pułtusk, Polska. 2015. С. 189-198.

17. Султанбеков К.Ч. Демократизация не западного мира: состояние и проблемы [Текст] / К.Ч. Султанбеков // *International Scientific Review of the Problems and Prospects of Modern Science and Education // International Scientific Review № 2 (12) / X International Science Conference (Boston. USA, 7-8 February, 2016)*. P. 325-328.

18. Султанбеков К.Ч. К вопросу о классификациях форм государства [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Журнал «Альманах современной науки и образования», №2 (104), 2016. – Тамбов: Грамота, 2016. С. 129-131.

19. Султанбеков К.Ч. Политический режим: особенности трактовки и проблемы классификации [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Журнал «Альманах современной науки и образования», №2 (104), 2016. – Тамбов: Грамота, 2016. С. 132-134.

20. Султанбеков К.Ч. Роль и значение формы правления в обеспечении безопасности в Центрально-азиатском регионе [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Научный журнал «Вестник Института философии и политико-правовых исследований НАН КР», №1, 2016. – Бишкек, 2016. С. 87-91.

21. Султанбеков К.Ч. Типологизация политических режимов в политико-правовых теориях XX века [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №2, 2016. – Бишкек, 2016. С. 132-134.

22. Султанбеков К.Ч. Проблема олигархизации власти в современном мире (на примере Кыргызстана) [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Журнал «Общество: политика, экономика, право», №6, 2016. – Краснодар, 2016. С. 20-22.

23. Султанбеков К.Ч. Конституционный статус Кыргызской Республики как ориентир ее развития [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Известия Национальной академии наук Кыргызской Республики, №2, 2016. – Бишкек, 2016. С. 99-103.

24. Султанбеков К.Ч. Классификация форм государства в свете дихотомии «Запад-Восток»: монография [Текст] / К.Ч. Султанбеков / Б. ОсОО «Максат», 2016. – 176 с.

25. Султанбеков К.Ч. К вопросу функционирования демократического принципа выборности верховной власти в Кыргызстане [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Научно-методический журнал «Наука, техника и образование», 2016. № 10(28). – Москва, 2016. – С. 107-109.

26. Султанбеков К.Ч. Патримониализм и особенности складывания патримониалистических отношений в Кыргызстане [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Научно-методический журнал «Наука, техника и образование», 2016. № 10(28). – Москва, 2016. – С. 110-112.

27. Султанбеков К.Ч. Политические учения Востока о происхождении государства и формах правления (на основе трудов Ж. Баласагына и М. Кашгари). [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Журнал «Доклады Национальной академии наук Кыргызской Республики», № 1, 2016. – Бишкек, 2016. С. 84-87.

28. Султанбеков К.Ч. Африканский мир: особенности демократизации. [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Научный журнал «Новый университет». Серия: «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук», 2016, № 9-10 (66-67). – Йошкар-Ола, 2016. – С. 62-64.

29. Султанбеков К.Ч. Государственный патернализм и его состояние на постсоветском пространстве. [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Научный журнал «Новый университет». Серия: «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук», 2016, № 9-10 (66-67). – Йошкар-Ола, 2016. – С. 65-67.

30. Султанбеков К.Ч. Размышления о критериях дифференциации демократий и недемократий в свете разделения мира на Восток и Запад. [Текст] / К.Ч. Султанбеков // Общенациональный научно-политический журнал «Власть», № 1, 2017. – Москва, 2017. С. 168-172.

Султанбеков Кубатбек Черикчиевичдин “23.00.02 – саясий институттар, процесстер жана технологиялар” адистиги боюнча саясат таануу илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Мамлекет тариздери жана саясий режимдер: системдик-компаративдик талдоо” аттуу диссертациялык ишинин ТАРЖЫМАЛЫ

Негизги сөздөр: мамлекет, мамлекет таризи, башкаруу таризи, саясий режим таризи, демократия, автократия, компаративдик талдоо, Батыш, Батыш-эмес, дихотомия, цивилизация.

Заманбап дүйнө мамлекеттин ар түрдүү тариздеринин көптүгү жана өзгөргүчтүгү менен мүнөздөлөт, ошондуктан биз мамлекет тариздеринин бүгүнкү күндөгү классификацияларынын саясий кырдаалга туура келбей жатканын түшүнүү менен катар заманбап мамлекет түзүлүү процессинин маанисин өтө анык жана калыс көрсөтө билген жаңы классификацияларды түзүү зарылчылыгын дагы баамдайбыз.

Бул илимий изилдөөнүн **объектиси** болуп мамлекет тариздери эсептелет. Изилдөөнүн **предмети** – мамлекет тариздеринин классификацияларынын бүгүнкү күндөгү саясий кырдаалга туура келбей жатканы.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертация ишинин максаты – мамлекет тариздеринин классификацияларын компаративдик ык-амал аркылуу изилдөө. Иштин негизги милдеттеринин ичине мамлекет тариздеринин классификацияларын кайра кароо зарылчылыгын негиздөө жана саясий режимдердин мүнөздөмөлөрүнүн Батыш жана Батыш-эмес мамлекеттеринин маданий-цивилизациялык өзгөчөлүктөрүнө көз каранды экенин аныктоо сыяктуу милдеттер кирет.

Изилдөө ыкмалары. Диссертацияны иштетүү учурунда тарыхий жана системалык ыкмалар, жана дедукциялык жана индукциялык усулдары бар баяндап талдоо аркылуу ишке ашырылган компаративдик ыкма колдонулду.

Изилдөө учурунда чыгарылган илимий натыйжалардын **жаңылыгы** мамлекет тариздеринин классификациялары кайра каралып чыкканында жатат. Ошондой эле саясий режимдердин өзгөчөлүктөрү менен мамлекеттердин маданий, цивилизациялык жана геосаясий тиешелүүлүгү арасында тыгыз байланыш бар экени аныкталып, же демократиянын, же автократиянын айрыкча өнүгүшүнө алып келген мамлекеттердин цивилизациялык-геосаясий блоктору бар экени такталган.

Колдонуу тармагы. Диссертациянын жоболору жана жыйынтыктары мамлекет тариздерин салыштырмалуу изилдөө тармагындагы мындан аркы илимий изилдөөлөргө баштапкы негиз боло алат. Ошондой эле, диссертациянын материалдары саясат таануу жана салыштырмалуу саясат таануу сабактары боюнча лекциялар, атайын курстар жана семинардык сабактарды өткөрүү учурунда колдонулса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Султанбекова Кубатбека Черикчиевича на тему «**Формы государства и политические режимы: системно-компаративный анализ**» на соискание ученой степени доктора политических наук по специальности «**23.00.02 – политические институты, процессы и технологии**»

Ключевые слова: государство, форма государства, форма правления, форма политического режима, демократия, автократия, компаративный анализ, Запад, Не-запад, дихотомия, цивилизация.

Современный мир характеризуется многообразием различных государственных форм и их изменчивостью, что вынуждает нас признать несоответствие существующих классификаций форм государства политическим реалиям и необходимость разработки новых классификаций, более точно и объективно передающих суть современного государствовозрождения.

Объектом данного научного исследования являются формы государства. **Предметом** исследования является несоответствие существующих классификаций форм государства современным политическим реалиям.

Цели и задачи исследования. Цель диссертации заключается в том, чтобы осуществить исследование классификации форм государства с использованием компаративистского подхода. В числе основных задач исследования имеются такие, как обоснование необходимости пересмотра существующих классификаций форм государства и выявление зависимости характеристик политических режимов от культурно-цивилизационных особенностей государств Запада и Не-Запада.

Методы исследования. В ходе работы над диссертационным исследованием были использованы исторический и системный методы, а также компаративный метод с использованием описательного анализа и применением дедуктивной и индуктивной стратегий.

Новизна полученных в ходе исследования научных результатов заключается в том, что осуществлен пересмотр существующих классификаций форм правления и форм политического режима, при этом выяснено, что между особенностями политических режимов и культурной, цивилизационной и геополитической принадлежностью государств имеется тесная связь, что позволило автору выделить отдельные цивилизационно-геополитические блоки государств с преимущественным развитием либо демократий, либо автократий.

Область применения. Материалы диссертации могут послужить исходной базой для дальнейших научных исследований в этой области – области компаративистских исследований форм государства. Кроме того, материалы диссертации могут использоваться в преподавании, для разработки лекций, спецкурсов и семинаров по политологии и сравнительной политологии.

SUMMARY

Sultanbekov Kubatbek Cherikchiyevich's thesis on the subject "Forms of government and political regimes: system-comparative analysis" for a degree of the doctor of political sciences in the specialty "23.00.02 – political institutes, processes and technologies"

Keywords: the state, a form of the state, the form of government, a form of a political regime, democracy, an autocracy, the comparatives analysis, the West, Not - the West, a dichotomy, a civilization.

The modern world is characterized by variety of various state forms and their variability that forces us to recognize discrepancy of the existing classifications of forms of the state to political realities and need of development of new classifications, more precisely and objectively transferring an essence of a modern state genesis.

Subject of this scientific research are forms of the state. **An object** of research is discrepancy of the existing classifications of forms of the state to modern political realities.

Purposes and research problems. The purpose of the thesis is in conducting a research of classification of forms of the state with use of comparatives approach. Among the main objectives of a research are available such as justification of need of revision of the existing classifications of forms of the state and detection of dependence of characteristics of political regimes on cultural and civilization features of the states of the West and Not - the West.

Research methods. During the work on a dissertation research historical and system methods, and also a comparatives method with use of the descriptive analysis and application of deductive and inductive strategy have been used.

Novelty of the scientific results received during the research is that revision of the existing classifications of the forms of government and forms of a political regime is carried out, at the same time it is found out that between features of political regimes and cultural, civilization and geopolitical accessory of the states there is close connection that has allowed the author to allocate separate civilization and geopolitical blocks of the states with primary development of either democracies, or autocracies.

Scope. Materials of the thesis can form initial base for further scientific research in this area – area the comparatives of researches of forms of the state. Besides, materials of the thesis can be used in teaching, for development of lectures, special courses and seminars in political science and comparative political science.